

Zdenka Šimončič–Bobetko

AGRARNA REFORMA NA PODRUČJU
HRVATSKOG ZAGORJA, MEĐIMURJA
I PODRAVINE U MEĐURATNOM RAZDOBLJU
(1918–1941)

UDK 333.013.6 "1918–1941"
Izvorni znanstveni rad

Agrarna reforma na području Hrvatskog zagorja, Međimurja i Podravine u međuratnom razdoblju (1918–1941)

ZDENKA ŠIMONČIĆ-BOBETKO

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, SFRJ

U radu je obrađen regionalni aspekt — agrarna reforma u Hrvatskom zagorju, Međimurju i Podravini u razdoblju 1918—1941. Pod tim teritorijem razumijeva se u radu područje tadašnjih kotara: Donja Stubica, Čakovec, Đurđevac, Ivanec, Klanjec, Krapina, Koprivnica, Ludbreg, Novi Marof, Prelog, Pregrada, Varaždin i Zlatar. U međuratnom razdoblju postojala je drukčija administrativno-teritorijalna podjela zemlje i grupiranje statističkih podataka. Agrarna je reforma bila jedan od važnih društvenih problema u Jugoslaviji u razdoblju od 1918. do 1941. godine. Njezino provođenje zadiralo je u političke, ekonomske, socijalne, nacionalne i međudržavne odnose Jugoslavije. Stoga i proučavanje agrarne reforme pridonosi širem sagledavanju i temeljitijim objašnjenjima raznih aspekata povijesti Jugoslavije. Provođenje agrarne reforme na području Hrvatskog zagorja, Međimurja i Podravine do sada nije bilo zasebno obrađeno. Od poslijeratnih autora razmatra agrarnu reformu u cijeloj zemlji Milivoje Erić u knjizi »Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941. god.«, Sarajevo 1958. Autorica ovog rada bavi se proučavanjem agrarne reforme u Hrvatskoj, a svoja istraživanja objavila je u nekoliko radova i doktorskoj disertaciji »Agrarna reforma u sjevernoj Hrvatskoj 1918—1941. godine (Pravno-ekonomska analiza)«, Zagreb 1987.

OSVRT NA POLITIČKE I POSJEDOVNE PRILIKE U HRVATSKOM ZAGORJU, MEĐIMURJU I PODRAVINI UOČI PROVOĐENJA AGRARNE REFORME

Političke prilike uoči provođenja agrarne reforme

Siromašno je seljaštvo zahtijevalo poslije završetka prvoga svjetskog rata da se i u Jugoslaviji provede radikalna agrarna reforma, tj. da se podijele svi veleposjedi. Seljaštvo se nadalo da će u novoj državi konačno uspjeti ostvariti davni san — povećati posjede, odnosno dobiti zemlju oni koji je uopće nisu posjedovali. Postavljalo je i zahtjeve za provedbu agrarne reforme, još prije

ujedinjenja u novu državu. Područje Hrvatske je i inače bilo zahvaćeno revolucionarnim vrenjem. «Zeleni kadar» javio se tu još u toku rata kao vojno-dezerterski pokret, a od sredine 1918. godine sve se više ispoljavao kao «seljački socijalnerevolucionarni pokret».¹

Riječ je o buntovnom seljačkom elementu čije su akcije bile nasilno razbijanje, paljenje i pljačka veleposjedničkih imanja, trgovina, aprovizacija, vojnih skladišta, općina, pošta i slično. I u sjeverozapadnim dijelovima Hrvatske bilo je nezadovoljstva, seljačkih nemira, pljački i paljenja.² Tako je 2. studenoga 1918. godine u Pregradi masa predvođena vojnicima opljačkala i porazbijala kuće nekoliko trgovaca i kotarsku štedionicu. Pljačkanje i uništavanje imovine trajalo je više od 5 sati, pri čemu su tri vojnika poginula, a bilo je i mnogo ranjenih, i među pljačkašima, i među onima koji su ih nastojali spriječiti. Grupa seljaka iz općine Klanjec, 1. studenoga 1918. godine, razoružala je financijsku stražu i opustošila dvorac vlastelina Ženka Brucknera u Novim Dvorima, a narednog je dana napala oružničku postaju u Klanjcu. Osim u Klanjcu, pljački i paljenja klijeti bilo je i u Desincu i Pregradi. U tim nemirima narod je govorio da će «morati svu gospodu uništiti, a nakon toga da će on stvoriti republiku po svom čefu». Povratnici iz ruskog zarobljeništva napali su kaznioničko dobro u Čretu (Lepoglava) i pustili kažnjenike na slobodu. Nadali su se da će tako, nakon što odu kažnjenici, ostati slobodno oko 900 jutara zemlje kaznionice. Uz to su namjeravali da odvedu kaznioničku stoku ali su u tome bili spriječeni. Opljačkano je bilo i vlastelinstvo grofa Rudolfa Erdődyja u Novom Marofu. O toj pljački javljeno je Narodnom vijeću SHS u Zagrebu ovo: «Okolišni seljani prisvajaju si sve više od priv. vlasništva vlastelinstva tako da to presizanje zahvaća sve veće dimenzije i prijeti, da će i one zalihe živežnih sredstvi, koja još imade vlastelinstvo, bilo vani na polju, bilo u hambarima i skladištima, pasti žrtvom i da će više po zlu proći, nego će se faktično siromašni slojevi okoristiti. O šumskim štetama i šumama više (se) i ne govori, jer su si neke šume potpuno prisvojili. Na poljanama se iskapa krumpir i šećerna repa. U zverinjaku prave se hajke i čuje pucnjava kao na fronti. Iz jednog majura oduzeto je cijelo gospodarsko orudje i zaliha sijena, dapače i blago vlastelinstva sa paše otjerano i valjda razdijeljeno. Privatni telefon vlastelinstva, što spaja pokrajne marofe sa cen-

¹ Čulinović Ferdo, Odjeci Oktobra u jugoslavenskim krajevima, Zagreb, 27. srpanj, 1957, 91—132.

² Kapun Vladimir, Medimurje 1918, Čakovec, Zrinski, 1982, 163—204; Vidmar Josip, Prilozi građi za povijest 1917—1918, s osobitim obzirom na razvoj radničkog pokreta i odjeka oktobarske revolucije kod nas, *Arhivski vjesnik*, 1, Zagreb, Arhiv Hrvatske, 1958, 117—119, 127—128, 136—138, 166—167; Krizman Bogdan, Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju g. 1918., *Historijski zbornik*, 1—4, Zagreb, Povijesno društvo Hrvatske — Zagreb, 1957, 116—118, 123—124, 127. U vezi s nemirima u Novim Dvorima i napadom na vlastelinstvo Ženka Brucknera javljeno je Narodnom vijeću u Zagrebu: «1. XI. narod razoružao Narodnu stražu u Novim Dvorima. 2. XI. narod najprije navalio na Brucknera u Novim Dvorima i poharao ih, marvu poklao, a dvor oplijenio. Iz Novih Dvora od Brucknera pošao narod i navalio na Klanjec. Naprijed išli oružani muškarci, a za njima babe sa korpama, a i nekoliko kola da voze plijen. Htjeli su najprije oružnike razoružati, a ovi su se oprli i ubili 5 ljudi, oko 20 ranjenih. Na to je narod uzmakao. 4. XI. išla sudbena komisija u Nove Dvore uz asistenciju žandara i straže. Našla ljude kod pljačkanja i jednoga je ubila a više ranjenih. Šteta se u Novim Dvorima cijeni na jedan milijun kruna. Isti dan došlo pojačanje oružnicima. 5. XI. došla vojska, a 6. XI. vojska, oružnici i straža napravili raciju, uhvatili 60 ljudi. 10 vojnika otišlo u Pregradu. 7. XI od uhvaćenika 10 pušteno na slobodu, ostali otpremljeni u Varaždin [...].»

tralom Novo-Marofskom, rastrgan, stupovi dnevice posječeni i odveženi. Upravitelju dvora odvedeno tri komada svinja i zaklano. «Zeleni kadar» u Rasinji i okolici pljačkao je tamošnje stanovništvo i vlastelinstvo Mirka Inkeya. U Zaboku je došlo do napada na trgovinu i tamošnji kolodvor. Opljačkano je bilo i vlastelinstvo grofa Josipa Bombellesa. Nemir je bio i u selima kotara Klanjec, Kraljevcu i Gračacu, pa je zatraženo da se tamo pošalje oružana pomoć. Od pobunjenih sela bio je na sredini studenog 1918. ugrožen put između Klanjca i Kraljevca. Pošta nije stizala u Klanjec jer je na nju bilo pucano iz zasjede. U kraju od Koprivnice do Ludbrega, naročito u Subotici, Sukovcu i Glibovcu došlo je do sabotiranja naredene mobilizacije, na što je utjecao Radićev članak objavljen u «Domu» i njegov govor na javnoj skupštini u Koprivnici. Uz dezertstvo u mjestima gdje su bili Radićevi pristaše osjećao se «silan animozitet proti kaputašima, te u istima nema niti narodne straže». U studenom je oko 300 ljudi navalilo na Ludbreg, ali ih je odbila mjesna straža. Opljačkani su bili trgovci u Strugi, Martijancu, Poljancu, Vodovcu, Velikom i Malom Bukovcu, Selnici, Kutnjaku. U Hrastovljanima je bila zapaljena kamara baruna Raucha s oko 50 vagona neovršene pšenice. Siromašni seljaci i gladni vojnici, koji su se vratili s ratišta, napadali su prvih dana studenoga u Međimurju vlastelinska imanja, državna i trgovačka skladišta i mađarske bilježnike pod parolom «Dolje sa gospodom!». Nemir je za nekoliko dana zahvatio gotovo sva sela. Naredni je korak imao biti obračun s vladajućim slojevima u gradovima, ali je to spriječila vojska i proglašen je prijeki sud.³ U Belici su, 3. XI 1918. godine, seljaci prodrli na majur grofa Festetića, iz žitnice odnijeli žito, a iz staje odveli stoku, odvezli sijeno i slamu i demolirali stan tamošnjega općinskog bilježnika. U Dekanovcu je masa demolirala državnu zgradu i stan javnog bilježnika, a žandari su od straha pobjegli. Uništen je i općinski ured i škola. U Donjoj Dubravi seljaci su napali općinu i stan javnog bilježnika i opljačkali tamošnje trgovce i gostioničare. U Donjem Pustakovcu, gdje je bilo sjedište veleposjeda Szabo Eleka, seljaci iz okolnih sela napali su i raznijeli sve iz staja i ambara. U Goričanu je masa napala tamošnje trgovine, općinu, a trgovci i općinski činovnici pobjegli su. Seljaci iz Nedelišća opljačkali su posjed grofa Festetića u Gornjem Hrašćanu. Seljaci iz Gornjeg Kraljevca također su opljačkali vlastelinstvo i posjekli vlastelinsku šumu. Seljaci Hlapčine opljačkali su tamošnje vlastelinsko imanje, a oni Križopotja i Kuršanca sjekli vlastelinsku šumu i odvezli posječeno drvo. Seljaci iz Martina na Muri odnijeli su vlastelinsko žito iz majura u Hlapčini. Opljačkan je bio i dvorac grofa Festetića u Pribislavcu. Uglavnom se može reći da je prvih dana studenoga 1918. godine vrilo u svim međimurskim selima. Seljaci iz sela gdje se nalazila vlastelinska imanja i oni iz okolnih sela pljačkali su vlastelinsku imovinu i sjekli vlastelinske šume. Gotovo u svim mjestima došlo je do napada na općinske urede, javne bilježnike, žandare, a uništavalo se sve što je podsjećalo na staru vlast.⁴

Dakle, seljački nemiri bili su naročito jaki u vrijeme raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja Države SHS. Gotovo cijeli studeni 1918. protekao je

³ *Hrabah Bogumil*, *Dezertstvo i zeleni kadar u jugoslavenskim zemljama u prvom svjetskom ratu*, *Zbornik*, 16, Slavonski Brod, Historijski institut Slavonije i Baranje, 1979, 104—108; *Vidmar Josip*, *Prilozi gradi za povijest 1917—1918*, op. cit., 117—119, 127—128, 136—138, 166; *Križman Bogdan*, *Grada o nemirima u Hrvatskoj*, op. cit., 117—118, 125.

⁴ *Kapun Vladimir*, *Međimurje 1918*, op. cit., 163—204.

u znaku pokreta nezadovoljnih masa. Po selima je uz napade na imovinu dolazilo i do obračuna s prijašnjim predstavnicima vlasti. Revolucionarni pokret radnog svijeta, naročito siromašnih seljaka, ugrozio je novi režim i vladajuću buržoaziju. Kako se nemiri nisu stišavali, Narodno vijeće SHS formiralo je prvo tzv. čete narodne straže⁵, a kada ni to nije pomoglo uveden je i prijeki sud u Međimurju.⁶ Situacija se nije popravila ni nakon pokušaja opće mobilizacije u studenom 1918. godine i reorganizacije ostataka austro-ugarske vojske. Suočeno s nemirima u zemlji i nadiranjem Talijana na granici, Narodno vijeće SHS zatražilo je od saveznika da njihove trupe udu na teritorij Države SHS. Istodobno je bila pozvana i srpska vojska, koja je došla na sredini studenoga 1918. godine.⁷ Protiv nove vlasti iskristalizirala su se već na samom početku dva pokreta: jednom je motiv bio politički, a drugom ekonomski. Osim pitanja uređenja nove države nametalo se svom žestinom i socijalno pitanje. Radni svijet je očekivao od vlasti brzo i radikalno poboljšanje uvjeta života. Međutim, vlada nije brinula o socijalnom pitanju, već je težište stavila na organizaciju i učvršćenje svoje vlasti i sređivanje međunarodnog položaja zemlje. Duboki trag na radne mase ostavili su i odjeci Oktobra koji su odgovarali njihovom shvaćanju, a tako i stanje u susjednim zemljama koje su bile zahvaćene revolucionarnim previranjem (Italija, Njemačka, Mađarska). Svakako je utjecaj na siromašno seljaštvo u sjeverozapadnim dijelovima Hrvatske imalo i stanje u susjednoj Mađarskoj, gdje su radnici i seljaci osnovali svoja vijeća i sami organizirali vlast. Nezadovoljstvo je zahvatilo i neke vojne jedinice.⁸ U Varaždinu je izbila vojnička pobuna, 23. VII 1919. godine, kojoj su se priključili i seljaci. Pobuna je bila ugušena.⁹

Razlozi radikalizacije seljaka u Hrvatskoj u posljednje dvije ratne i naredne dvije godine u novoj državi bili su u teškoćama, koje sa sobom donosi rat, ali i u nesređenom stanju nakon njega na raznim područjima života. Neriješen je bio niz pitanja na socijalnom, ekonomskom i političkom planu. Vlast je, ipak, uspjela privremeno smiriti seljake potkraj 1918. i na početku 1919. godine. Bilo je i znatno manje napada na veleposjednička imanja. Međutim, na selu je i dalje vrlilo, jer su seljaci nestrpljivo očekivali rješenje agrarnog pitanja i podjelu zemlje. U početku, kada je revolucionarni pokret masa bio vrlo jak, našlo se u središtu pažnje pitanje podjele zemlje. Tako je i u proklamacijama i akcijama narodnih vijeća, napose Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu, došla do izražaja potreba drukčijeg ustrojstva zemljišnog vlasništva, iako je njihov prvenstveni zadatak bio da umire seljaštvo i zaustave proces samovoljnog zauzimanja i podjele veleposjedničke zemlje.¹⁰ Radikalne seljačke akcije bile su u novoj državi zaustavljene tek

⁵ Čulinović Ferdo, *Odjeci Oktobra*, op. cit., 102, 116—117.

⁶ *Kapun Vladimir*, op. cit., 217—218; *Krizman Bogdan*, *Zapisnici središnjeg odbora »Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba« u Zagrebu*, *Starine JAZU*, Zagreb, JAZU, 1958, 48.

⁷ *Šišić Ferdo*, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914—1919*, Zagreb, Matica hrvatska, 1920, 219, 228—229; *Budisavljević Srdan*, *Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb, JAZU, 1958, 149—152.

⁸ Čulinović Ferdo, *Odjeci Oktobra*, op. cit., 434—435.

⁹ *Koprivica-Oštrić Stanišlava*, *Vojnička pobuna u Varaždinu 23. srpnja 1919*, *Povijesni prilozi*, br. 2, Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1983.

¹⁰ *Ferdo Šišić*, op. cit., 247, 256—257.

korištenjem represivnih mjera i cjelovitijim programom agrarne reforme. Regent Aleksandar bio je prinuđen da u manifestu narodu, 6. siječnja 1919. godine, obeća podjelu veleposjeda i ukidanje svih kolonatskih i kmetskih odnosa. Zemlja se imala podijeliti siromašnim zemljoradnicima uz pravednu naknadu dotadašnjim vlasnicima. Seljaštvo je bilo pozvano da mirno sačeka »da im naša država zakonskim putem preda zemlju«. ¹¹ Regent Aleksandar je u govoru, 16. ožujka 1919. godine, prilikom otvaranja Privremenog narodnog predstavništva, istakao hitnu potrebu »da se zemljoradnik posle hiljadu godina teškoga životarenja oslobodi veza, koje ga još čine zavisnim od vlasnika zemlje, koju on radi, i da on postane gospodar grude, koju natapa svojim znojem«. ¹²

Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme bile su donesene 25. II 1919. godine. Međutim agrarni organi nisu mogli brzo podijeliti veleposjedničku zemlju seljacima pa su seljaci u nekim mjestima toga područja počeli sami dijeliti veleposjedničku zemlju. Tako je dogovora o podjeli zemlje (ali i njezinog dodjeljivanja) bilo u kotarima Ludbreg, Varaždin, Novi Marof i nekim drugim mjestima. ¹³

Na ponovnu radikalizaciju seljaka djelovali su povratnici iz ruskog zarobljenništva. Oni počinju djelovati u zemlji od prosinca 1918. godine, a nastavljaju i naredne godine. Pridružili su im se i lijevi socijaldemokrati. ¹⁴ Znatan utjecaj na hrvatske seljake imala je Hrvatska seljačka stranka. Pod njezinim je uplivom došlo do pobune seljaka u travnju 1919. godine u Hrvatskoj. ¹⁵

Seljački nemiri u sjeverozapadnoj Hrvatskoj bili su nastavljeni u toku 1919. godine. Ponovo je došlo do pljački i paljenja vlastelinstava u okolici Varaždina (Vidovec, Jakopovec, Šaulovec, Maruševac, Varaždinske Toplice, Banski Dvori). Seljaci Hrvatskog zagorja zatražili su da im se podijeli zemlja, a neki su je pokušali dijeliti i sami. Ponovo je došlo do napada na vlastelinstva u Pregradi i Velikom Brezovcu (Ottenfels) i Petrijancu (Bombelles).

U Hrvatskoj se javio u lipnju 1919. godine antimilitaristički pokret. Ponovo je nastao novi dezerterski zeleni kadar, koji je imao ne samo »dezerterski nego otvoreno protivrežimski karakter«. Zeleni kadar u Hrvatskoj obnavljan je 1919. godine nekoliko puta (ožujak, lipanj, studeni). ¹⁶ U Varaždinskoj, Bjelovarsko-križevačkoj i Zagrebačkoj županiji došlo je ponovo do pobune seljaka u rujnu 1920. godine. Žigosanje stoke, koje je započelo u srpnju iste godine, bilo je samo povod, ali ne i uzrok pobune i to samo u nekim kotarima gdje se

¹¹ Isto, 299.

¹² Isto, 306.

¹³ *Janković Dragoslav*, Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), *Istorija XX veka*, Zbornik radova I, Beograd, Institut društvenih nauka, 1959, 39—43.

¹⁴ *Ostrič Vlado*, Socijalistički radnički pokret u Hrvatskoj do 1918. godine, *Povijesni prilazi*, br. 2, Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1983, 46; *Vidmar Josip*, Prilozi građi za historiju radničkog pokreta i KPJ 1919. god., *Arhivski vjesnik II*, Arhiv Hrvatske, 1959, 39—43.

¹⁵ *Janković Dragoslav*, op. cit., 43.

¹⁶ *Vidmar Josip*, Prilozi građi za historiju radničkog pokreta i KPJ 1919. god., op. cit., 45—46; *Mitrović Dragomir*, Pobune u varaždinskoj županiji 1919. godine, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 5, Beograd, Vojnoistorijski institut, 1957, 23—24; *Hrabak Bogumil*, Radikalizacija seljaštva u Hrvatskoj i Slavoniji 1919. i 1920. godine, *Zbornik*, 10, Slavonski Brod, Historijski institut Slavonije, 1973, 29—30.

obavljao popis. Uzrok je, zapravo, bilo nezadovoljstvo seljaka sa sporim provođenjem agrarne reforme i njihovo nacionalno-političko nezadovoljstvo. U Varaždinskoj županiji u pokretu seljaka bili su naglašeni »boljševički« elementi.¹⁷

Političke prilike u sjeverozapadnim dijelovima Hrvatske (i cijeloj Hrvatskoj) bile su obilježene u vrijeme kada se počela provoditi agrarna reforma oštrim sukobima u narodu, ponajprije seljaka i vlasnika zemlje odnosno novih vlastodržaca te je to zacijelo utjecalo u raznim oblicima na koncepcije, način i tempo provođenja agrarne reforme.

Posjedovne prilike uoči provođenja agrarne reforme

Hrvatsko zagorje, Međimurje i Podravina imali su uoči provođenja agrarne reforme nepovoljniju strukturu posjeda. Nedostaju podaci o broju i površini gospodarstava neposredno prije provođenja agrarne reforme, jer je posljednji popis gospodarstava u Hrvatskoj i Slavoniji bio proveden 1895. godine. Tim podacima koristit ćemo se i u ovom radu. Popisom su bili obuhvaćeni svi posjedi. U tabeli 1 prikazana je struktura privatnih posjeda.

Tabela 1.

HRVATSKO ZAGORJE, MEĐIMURJE I PODRAVINA 1895. GODINE — PRIVATNI POSJEDI

Grupe gospodarstava po veličini zemlje (u jutrima)	Broj gospodarstava	%	Površina (u jutrima)	%
do — 1	7.089	10,0	3.800	0,7
1 — 5	31.856	45,2	94.113	17,3
5 — 10	20.384	28,9	143.840	26,5
10 — 20	8.979	12,7	119.919	22,0
20 — 100	1.963	2,8	60.549	11,1
100— 200	73	0,1	10.436	1,9
200—1.000	90	0,2	39.610	7,3
preko 1.000	36	0,1	71.703	13,2
Ukupno:	70.470	100,00	543.970	100,00

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije, knj. I, Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb 1905, str. 339—341.

Više od polovice (55,2%) gospodarstava do 5 jutara zemlje raspolaže sa 18% površine, 28,9% gospodarstava od 5 do 10 jutara zemlje raspolaže sa 26,5% ukupne površine. Samo 0,1% gospodarstava sa više od 200 jutara zemlje raspolaže sa 7,3% ukupne površine, dok 10% gospodarstava do 1 jutra zemlje raspolaže sa samo 0,69% ukupne površine. Svega 0,05% posjeda sa više od

¹⁷ *Hrabak Bogumil*, Radikalizacija seljaštva, op. cit., 51—80; *Isti*, Dezerterstvo i zeleni kadar, op. cit., 125—127.

1000 jutara zemlje raspolagalo je sa 13,2% ukupne površine. Vidimo da je velik broj seljaka živio na malom posjedu do 5 jutara zemlje.

Treba, međutim, reći da je od posljednjega službenog popisa gospodarstava pa do provođenja agrarne reforme došlo do nekih promjena u strukturi posjeda. Sa sigurnošću se može tvrditi da je broj malih posjeda bio u porastu. Mali seljački posjed mnogo se dijelio. Ali je i veleposjeda bilo manje, što je dijelom bila posljedica njihove parcelacije. Dakle, agrarna struktura pokazuje da je bila teška situacija za većinu seljaka na malom i sitnom seoskom posjedu, uz to još i prenapućenom. Gospodarstva su često bila nedovoljna da prehrane članove obitelji. Po gustoći stanovništva to područje ulazilo je u najgušće naseljene krajeve. Dok je na 1 km² dolazilo u Jugoslaviji 1921. godine 48,4, a 1931. godine 56,3 stanovnika, mnogo su gušće bili naseljeni ti krajevi, tako je, npr., opća gustoća stanovništva u kotaru Pregrada bila 165, a Krapini 150 stanovnika na 1 km². Slika je bila još lošija u pogledu agrarne gustoće, jer je u Jugoslaviji dolazilo 114 poljoprivrednih stanovnika na 1 km², a u Hrvatskom je zagorju premašivala 200 stanovnika (Pregrada 264, Krapina 260, Ivanec 251, Zlatar 232, Klanjec 206).¹⁸

PRAVNI PROPISI, CILJEVI, SUBJEKTI, OBJEKTI I ORGANI AGRARNE REFORME

Pravni propisi o agrarnoj reformi

Vlada je donijela, 25. II 1919. godine, *Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme*, koje su narednih 12 godina bile pravna podloga — program po kojem je vlada odnosno njezina administracija provodila agrarnu reformu. Bitne normativne odredbe bile su: 1. Ukidanje svih kmetских, čivčijskih, kolonatskih i njima sličnih odnosa. Kmetovi (čivčije) postaju slobodni vlasnici dotadašnjih kmetovskih zemljišta; 2. svi se veliki posjedi ekspropiriraju, a njihova zemlja će se dati domaćim obrađivačima; 3. ošteta za oduzetu zemlju uredit će se naknadno zakonskim putem, a za isplatu njezinim ranijim vlasnicima jamči država; 4. bez oštete oduzimaju se svi posjedi habsburške dinastije i članova habsburškog doma, kao i svi posjedi dinastija neprijateljskih zemalja, te svi posjedi koji su ranije darivani tuđinu za usluge učinjene Habsburgovcima, a nisu još prešli u treće ruke; 5. razrješuju se zakupni ugovori sa zakupcima veleposjedničke zemlje, koji nisu sami obrađivali zemlju odnosno uz pomoć porodice izuzev osoba stručno osposobljenih za taj posao; 6. zabrana davanja zemljišta u podzakup; 7. svi veliki šumski kompleksi prelaze u državno vlasništvo. Zemljoradnici će u njima imati pravo na ispašu, sječenje drva za ogrjev i građu za vlastite potrebe; 8. u krajevima gdje su seljaci bili oštećeni segregacijom u korist velikog posjeda ima se na njihov zahtjev izvršiti revizija.¹⁹

¹⁸ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. III 1931. godine. knj. 5, Beograd 1937, VII—IX; *Bižanić Rudolf*, Agrarna prenapućenost, Zagreb, Gospodarska sloga — Zavod za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva, Gospodarska struktura Banovine Hrvatske, br. 3, s. a., 7—8.

¹⁹ *Službene novine*, br. 11, 27. II 1919.

Na osnovi »Prethodnih odredbi« donesena je *Naredba o djelomičnom izvodenju agrarne reforme*, a kao prelazna mjera usvojeno je davanje zemlje u jednogodišnji zakup.²⁰ U namjeri da se agrarna reforma ne izigra bila je, 21. srpnja 1919. godine, donesena *Uredba o zabrani otuđivanja i opterećivanja zemljišta velikih posjeda*, koja je kasnije postala zakon. Od tada zemlja velikih posjeda nije se više mogla otuđiti bez dozvole ministra za agrarnu reformu. Međutim, u praksi su te odredbe bile često izigrane.²¹ Veliki posjedi stavljeni su pod državni nadzor, a neki i pod njezinu upravu *Naredbom o državnom nadzoru i državnoj upravi velikih posjeda*, 11. veljače 1920. godine, koja je izmijenjena 3. rujna, a kasnije je postala zakon.²² *Uredbom o provođenju djelomične eksproprijacije zemljišta* od 12. veljače 1920, koja je kasnije postala zakon, bilo je omogućeno da se ekspropirira nešto zemlje za kolonizaciju i gradilišta ne čekajući konačno provođenje agrarne reforme.²³ Agrarnim interesima bio je stavljen u izgled četverogodišnji zakup, ali ne u tom momentu i vlasništvo veleposjedničke zemlje *Uredbom o izdavanju zemljišta velikih posjeda u četverogodišnji zakup* od 3. IX 1920. godine.²⁴ Ministarstvo za agrarnu reformu donijelo je *instrukcije* za izvođenje raznih tehničkih radova vezanih uz izdavanje zemlje u privremeni zakup. Zakupnina je bila regulirana *Pravilnikom o raspisivanju i pribiranjju zakupnine i ostalih prihoda agrarne reforme*.²⁵ Pitanje zgrada velikih posjeda, koje su ostale bez nadzora vlasnika, bilo je regulirano *Naredbom o upotrebi zgrada velikih posjeda u svrhe agrarne reforme* od 6. XI 1920. godine,²⁶ a kasnije *Zakonom o postupku sa zgradama velikih posjeda stavljenih pod udar agrarne reforme* od 4. VI 1922. godine.²⁷ Upotreba državne zemlje za agrarnu reformu bila je regulirana prvo *Pravilnikom o postupku pri doobi državnih dobara u svrhe agrarne reforme* od 19. XI 1920. godine, koji je zamijenjen, 20. V 1922. godine, zakonom.²⁸ Poslije donošenja *Vidovdanskog ustava* (28. VI 1921) bili su formalno proglašeni zakonom neki raniji privremeni pravilnici, dok su ostali propisi vrijedili i dalje u skladu sa čl. 130 toga Ustava.²⁹ Naredni zakonodavni korak vlasti bilo je konačno utvrđivanje objekata i subjekata agrarne reforme, što je

²⁰ Naredba Ministarskog saveta od 10. aprila 1919. o delimičnom izvodenju Prethodnih odredaba, Agrarna reforma — Uredbe, naredbe i raspisi, Zagreb, Ministarstvo za agrarnu reformu Kraljevine SHS, 1920 (dalje Agrarna reforma I), 18—21.

²¹ *Službene novine*, br. 82, 12. VIII 1919; Agrarna reforma — Zakoni naredbe i raspisi, drugi dio (dalje Agrarna reforma II), Zagreb, Ministarstvo za agrarnu reformu Kraljevine SHS, 1925, 37—40.

²² Agrarna reforma I, op. cit., 27—35; *Službene novine*, br. 276, 9. XII 1922.

²³ Uredba o provedbi delimične eksproprijacije zemljišta velikih posjeda za javne interese, kolonizaciju i izgradnju radničkih i činovničkih stanova i vrtova od 12. II 1920. godine, *Službene novine*, br. 37, 19. II 1920; *Službene novine*, br. 276, 9. XII 1933.

²⁴ *Službene novine*, br. 204, 16. IX 1920.

²⁵ Agrarna reforma I, op. cit., 72—84.

²⁶ Isto, 92—93.

²⁷ *Službene novine*, br. 276, 9. XII 1922.

²⁸ Agrarna reforma I, op. cit., 301—304; Agrarna reforma II, op. cit., 25—29.

²⁹ Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca prihvaćen u Ustavotvornoj skupštini na Vidovdan dne 28. lipnja 1921, Zagreb, Ćirilometodska nakladna knjižara d. d., 1921; *Službene novine*, br. 195, 3. IX 1931 (prilog); br. 278, 12. XII 1922.

učinjeno s dvije naredbe.³⁰ Zakonska mogućnost stjecanja agrarne zemlje njezinom kupovinom prvo je bila predviđena čl. 38. *Financijskog zakona o budžetskim dvanaestinama* od 31. VII 1925, a kasnije *Pravilnikom o fakultativnom otkupu* od 8. X 1925. godine.³¹ Nakon dugoga agrarnog provizorija bio je, 19. lipnja 1931. godine, donesen *Zakon o likvidaciji agrarne reforme na velikim posjedima*, koji je kasnije pretrpio dvije izmjene i dopune. U tom se zakonu pošlo od načela prema kojem su agrarnim subjektima priznate sve osobe koje su već ranije dobile zemlju, ako nisu bile izričito isključene, a objektom sve one površine koje su takvima bile utvrđene prilikom posljednje revizije agrarnih objekata. *Zakon o izmjenama i dopunama zakona o likvidaciji agrarne reforme na velikim posjedima* od 24. VI 1933. godine predstavljao je završetak zakonodavne aktivnosti na području zakonodavstva o agrarnoj reformi.³² Financijska likvidacija agrarne reforme bila je regulirana *Uredbom o financijskoj likvidaciji agrarne reforme*.³³ Taj posao bio je povjeren Privilegiranoj agrarnoj banci. Vlasnici su dobili odštetu za ekspropriranu zemlju i to do 500 dinara u gotovom novcu, a iznad toga u državnim obveznicama od 4%, koje su se imale amortizirati u toku 30 godina. Korisnici agrarne reforme, osim dobrovoljaca, morali su zemlju platiti u roku od 30 godina uz 5% kamata godišnje. Država je plaćala zemlju koju su dobili dobrovoljci. Odšteta za eksproprirane šume bila je regulirana *Pravilnikom od 15. VII 1931. godine* (br. 45.485), a određivala se prema istim načelima kao za zemlju, izuzev vrednijih sastojaka starijih od 100 godina.³⁴

Treba još reći da su postojali *posebni propisi* kojima je bilo regulirano pitanje agrarne reforme na velikim posjedima talijanskih i mađarskih državljana.

Ciljevi agrarne reforme

Agrarnom reformom nastojao se prvenstveno ostvariti politički cilj — sredivanje političkih prilika u zemlji — a uz to i neki nacionalni, socijalni i ekonomski ciljevi. Politički razlozi koji su se navodili pri donošenju odluke o provođenju agrarne reforme bili su smirivanje nezadovoljnih seljaka, rušenje ostataka tuđinske prevlasti, slabljenje stranoga zemljovlasničkog elementa, jačanje nacionalnog elementa, osiguranje državnih granica. Agrarnom reformom nastojalo se umanjiti tadašnje socijalne razlike. Zemlju je trebalo dati seljacima bezemljašima ili s nedovoljno vlastite zmelje. Agrarnom reformom nastojalo se izjednačiti posjedovne prilike u zemlji i stvoriti seljaštvo

³⁰ Naredba o definitivnom utvrđenju objekata i subjekata agrarne reforme (od 2. III 1925), Beograd, Ministarstvo za agrarnu reformu Kraljevine SHS, 1925, 1—18; Naredba o utvrđenju objekata i subjekata agrarne reforme (od 30. V 1925), Beograd, Ministarstvo za agrarnu reformu Kraljevine SHS, 1925, 1—18.

³¹ Pravilnik o fakultativnom otkupu agrarnog zemljišta velikih posjeda i o naplaćivanju, knjiženju i utrošku 10% prinosa od kupovine, Beograd, Ministarstvo za agrarnu reformu Kraljevine SHS, 1925, 1—18; *Službene novine*, br. 237, 16. X 1925.

³² *Zakon o likvidaciji agrarne reforme na velikim posjedima* od 19. juna 1931. god., sa izmenama i dopunama od 5. decembra 1931. god. i 24. juna 1933. godine, Agrarna reforma, knj. III, Beograd, Ministarstvo poljoprivrede Kraljevine Jugoslavije, 1933, 1—51.

³³ Uredba o financijskoj likvidaciji agrarne reforme na velikim posjedima od 26. sep. 1933; *Službene novine*, br. 219, 26. IX 1933.

³⁴ *Zakon o Privilegiranoj agrarnoj banci*, *Službene novine*, br. 94, 22. IV 1929.

istoga pravnog položaja. U ekonomskom pogledu cilj agrarne reforme bio je stvaranje seljačkih gospodarstva s posjedom do 10 jutara zemlje.

Subjekti agrarne reforme

Krug korisnika agrarne reforme nije bio stalan, već se mijenjao u toku njezina provođenja. U vrijeme seljačkih nemira država je stavila u izgled dobivanja zemlje vrlo širokom krugu osoba, koji se kasnije smanjuje. Krug onih koji su mogli računati s agrarnom zemljom sužen je uglavnom na one kojima je zemljoradnja bila glavno zanimanje. Nijedna porodica nije mogla raspolagati s više od 10 katastarskih jutara zemlje, uključujući i vlastitu. Izuzetak su bile porodice s više od 10 članova, koji su živjeli u zajedničkom domaćinstvu. Takva je porodica mogla dobiti toliko zemlje da je raspolagala po članu s jutrom zemlje, uključujući i vlastitu. Red izdavanja zemlje bio je zasnovan na teritorijalnom principu, pa su prvenstvo imali zemljoradnici najbližih okolnih sela, a za ostatak zemlje u obzir su mogla doći druga sela, ukoliko od velikog posjeda nisu bila tako daleko da bi zbog udaljenosti bilo nemoguće racionalno obrađivanje zemlje. Zakon o likvidaciji agrarne reforme na velikim posjedima odredio je subjekte agrarne reforme, pa se oni nakon toga više nisu mijenjali. Agrarni subjekti bili su: mjesni interesenti, seoski obrtnici, dobrovoljci, optanti i drugi kolonisti, država, samoupravna tijela, skupine zemljoradnika, pravne osobe s općekorisnim ciljevima, apsolventi viših i nižih poljoprivrednih škola, te ostali subjekti, koji su ranije dobili zemlju u privremeni zakup. Uglavnom, agrarnim subjektom smatrane su sve one osobe koje su zemlju dobile po ranijim propisima, ako nisu bile izričito isključene. Koju je zemlju i pod kojim uvjetima mogla dobiti pojedina kategorija korisnika agrarne reforme bilo je precizirano navedenim zakonom.

Objekti agrarne reforme

Kao što su se u toku agrarne reforme mijenjali subjekti, tako su se mijenjali i objekti. Oni su u početku određeni prilično široko. Veleposjednicima je u toku vremena vraćana zemlja po raznim osnovama, tako da je zemljišni fond agrarne reforme bio mnogo manji u fazi njezine likvidacije nego na početku. Pod udar agrarne reforme došli su po Zakonu o likvidaciji agrarne reforme na velikim posjedima od 19. lipnja 1931. godine na tom području veleposjedi veći od 130 k. j. obradivog zemljišta ili 347 k. j. zemlje uopće. Pod udar agrarne reforme u kotaru Donja Stubica dolazili su veleposjedi veći od 174 k. j. obradive zemlje ili 521 k. j. zemlje uopće, a u kotaru Koprivnica veći od 261 k. j. obradive zemlje ili 695 k. j. zemlje uopće. Taj Zakon zadržao je sve tri vrste maksimuma zemlje (uži, širi i supermaksimum), koja se mogla ostaviti veleposjedniku. Poseban tretman pri provođenju agrarne reforme imali su posjedi države i crkve. Pod određenim zakonom propisanim uvjetima objektom reforme mogle su biti i zgrade veleposjeda. Ekspropirirati se mogla samo ona zemlja samoupravnih tijela, bez obzira na veličinu, koja se i ranije davala u zakup. Ekspropirirati se mogla i šuma veleposjeda, ako je imao više od 1000 jutara. U obzir za eksproprijaciju dolazilo je 25% šuma, koje su na pojedinom posjedu bile veće od 1000 jutara.

Organi agrarne reforme

Agrarnu reformu počelo je provoditi *Ministarstvo za socijalnu politiku preko svoga odjeljenja za agrarnu reformu*. Veleposjedničku zemlju dijelili su njegovi *povjerenici*.⁵⁵ Kasnije je, 2. IV 1919. godine, postavljen kao ministar za agrarnu reformu dr Franjo Poljak, pa je on za veća područja, za jednu ili više županija odnosno okruga, imenovao *glavne agrarne povjerenike*, koji su nadzirali rad povjerenika i agrarnih vještaka i obavljali neke druge poslove. Oni su bili ovlašteni da imenuju *agrarna povjerenstva*. Za glavnoga agrarnog povjerenika za provođenje agrarne reforme u županijama Zagrebačkoj, Bjelovarsko-križevačkoj i Varaždinskoj bio je imenovan dr Milan Krištof. Savjetodavni organi pri provođenju agrarne reforme bili su općinska, kotarska i županijska agrarna zastupstva. Bili su izabrani općinski i kotarski agrarni odbori, a pri pokrajinskoj vladi Hrvatske i Slavonije osnovano je bilo *Povjereništvo za narodno gospodarstvo* u čiju su nadležnost ulazili i poslovi iz domena agrarne reforme. U veljači 1920. godine bilo je u Beogradu osnovano *Ministarstvo za agrarnu reformu*.⁵⁶ Kao izvršni organi toga Ministarstva bile su formirane agrarne direkcije u: Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu, Cetinju, Novom Sadu i Skoplju. U Splitu je umjesto agrarne direkcije osnovano *Glavno povjereništvo*. Izvršni organi direkcija bili su *okružni (županijski) agrarni uredi odnosno kotarski agrarni povjerenici i komisije*. Agrarna direkcija u Zagrebu bila je osnovana 14. II 1920. godine, a podređeni su joj bili županijski agrarni uredi u: Varaždinu, Vukovaru, Osijeku, Ogulinu i Zagrebu. Kasnije je izdvojen županijski agrarni ured u Osijeku i Vukovaru iz njezine nadležnosti. Agrarnu reformu u Hrvatskom zagorju, Međimurju i Podravini počeo je provoditi Županijski agrarni ured iz Zagreba, a nastavio *Županijski agrarni ured za Varaždinsku županiju i Međimurje iz Varaždina*, osim na području kotara Donja Stubica, Đurđevac i Koprivnica, koji ostaju u nadležnosti *Županijskog agrarnog ureda iz Zagreba*. Agrarni odbori bili su ukinuti 7. VII 1924, a umjesto njih su agrarne vlasti mogle saslušati vještake, ali su i oni razriješeni dužnosti 1. IX 1925. godine. Od tada su agrarni interesi mogli izabrati između sebe agrarnog pouzdanika. Agrarne direkcije i županijski agrarni uredi ukinuti su 14. I 1925. godine, a poslovi iz njihove nadležnosti preneseni su na *oblasne velike župane ili načelnike i kotarske poglavare (načelnike)*. Nadležnost agrarnih direkcija prešla je, uz manje izmjene, na oblasnoga velikog župana, a županijskih agrarnih ureda na kotarskog poglavara. Ministar za agrarnu reformu bio je u toj fazi vrhovni organ za provođenje agrarne reforme i kolonizacije. Na *okružnog načelnika u Varaždinu* bila je prenesena sa oblasnog velikog župana u Zagrebu stvarna i teritorijalna nadležnost za poslove agrarne reforme za kotare: Varaždin, Ivanec, Novi Marof, Krapina i Ludbreg. Poslovi agrarne reforme u prvoj instanci za grad Varaždin, koji su se ticali podjele zemlje i nadzora, preneseni su s oblasnoga velikog župana u Zagrebu na *kotarskog poglavara* toga grada, a u drugoj instanci s ministra za agrarnu reformu na *okružnog načelnika u Varaždinu*. Dužnost agrarnog referenta za Međimurje pri povjereniku u Čakovcu bila je povjerena *agrarnom referentu pri okružnom načelniku u Varaž-*

⁵⁵ Agrarna reforma I, 16—21, 105—106.

⁵⁶ Uredba o ustrojstvu Ministarstva za agrarnu reformu Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, *Službene novine*, br. 36, 18. II 1920.

dinu.³⁷ Spomenuta nova organizacija imala se u praksi primjenjivati od 1. V 1925. godine. Međutim, rok za likvidaciju starih organa bio je prvo odložen na 31. X 1925. godine, a zatim još dvaput (prvo 31. X 1926, a kasnije do 31. X 1927), nakon čega je stara administracija bila prešutno zadržana do donošenja Zakona o likvidaciji agrarne reforme na velikim posjedima 19. VI 1931. godine.³⁸ U međuvremenu je došlo do nekih promjena kod centralnih organa koji su provodili agrarnu reformu, pa je 1929. godine ukinuto Ministarstvo za agrarnu reformu a njegovi su poslovi prešli na *Ministarstvo poljoprivrede*.³⁹ U fazi likvidacije agrarne reforme dolazi ponovo do promjene organa. Taj posao bio je povjeren *banskim upravama i komisijama za likvidaciju agrarne reforme*. Banske uprave utvrđivale su objekte velikih posjeda i donosile prvostepene odluke. Konačnu odluku donosilo je Ministarstvo poljoprivrede. Likvidaciju agrarne reforme u Hrvatskom zagorju, Međimurju i Podravini provodile su *Komisije za likvidaciju agrarne reforme u Varaždinu i Zagrebu*. Te su komisije imale *ambulantne komisije* u čiju je nadležnost ulazilo utvrđivanje subjekata i odštete, parcelacija i donošenje eksproprijacionih odluka.⁴⁰ Prenosom poslova poljoprivrede na Banovinu Hrvatsku bio je osnovan *Odjel za seljačko gospodarstvo*, koji je imao *agrarnopravni odsjek* u kojemu je bio i *pododsjek za agrarnu reformu* u čijoj su nadležnosti bili poslovi provođenja agrarne reforme.⁴¹ Komisije za likvidaciju agrarne reforme zadržane su i dalje s ranijim djelokrugom.

PROVOĐENJE AGRARNE REFORME I PRILIKE NA POJEDINIM POSJEDIMA

Provođenje agrarne reforme

Na ovom području provođenje agrarne reforme započelo je već u ožujku 1919. godine. Pošto je bilo mnogo agrarne sirotinje, ona je s nestrpljenjem očekivala da joj se dodijeli zemlja. Veleposjednička zemlja dijelila se seljacima kako bi se spriječili agrarni nemiri. Agrarna reforma nije se mogla odgoditi, jer je dolazilo i do samovoljnog prisvajanja veleposjedničke zemlje. Povjerenicima za diobu zemlje u Slavoniji i Hrvatskom zagorju bili su imenovani Slavko Henč, Većeslav Vilder i Hinko Krizman. Seljaci su dobili veleposjedničku zemlju u *privremeni jednogodišnji zakup*. U toku 1919. godine bili su iz dana u dan sve brojniji zahtjevi seljaka za dodjelu zemlje. Oni su vršili pritisak na agrarne organe koji, zbog malog broja osoblja i nepotpune doku-

³⁷ Agrarna reforma II, op. cit., 383—391.

³⁸ Isto, op. cit., 392—394, 395—396.

³⁹ *Službene novine*, br. 240, 22. X 1926; br. 185, 10. VIII 1929 (Uredba o uređenju Ministarstva poljoprivrede); br. 71, 28. III 1930 (Zakon o uređenju Ministarstva poljoprivrede).

⁴⁰ Agrarna reforma III, op. cit., 108—116. U nadležnosti Komisije za likvidaciju agrarne reforme u Varaždinu bili su kotari: Prelog, Čakovec, Varaždin, Ludbreg, Ivanec, Krapina, Pregrada, Klanjec, Zlatar i Novi Marof. Ostali kotari bili su u nadležnosti Komisije za likvidaciju agrarne reforme u Zagrebu (Donja Stubica, Đurđevac i Koprivnica).

⁴¹ Naredba o djelokurugu odjela za seljačko gospodarstvo od 11. XII 1939, *Narodne novine*, br. 280, 12. XII 1939.

mentacije, nisu mogli brzo podijeliti veleposjedničku zemlju. Pošto agrarni organi nisu mogli da podijele zemlju, premjer zemlje u nekim je mjestima prepušten vještim seljacima. Došlo je i do nezadovoljstva seljaka, što nisu dobili zemlju na vrijeme, pa su bila ovlaštena i općinska poglavarstva da izdaju zemlju u privremeni zakup.⁴² Približavanje parlamentarnih izbora odrazilo se na diobu zemlje, pa je seljacima razdijeljeno u jesen 1920. godine mnogo više zemlje nego ranije. Demokratska je stranka dijeljenjem zemlje seoskoj sirotinji nastojala u njoj i steći pristalice. Pošto je agrarnih interesenata bilo mnogo a zemlje malo, u prvo vrijeme pod udar agrarne reforme uzeta je i zemlja srednjih posjeda, a također i crkvena zemlja, koja nije premašivala maksimum, iako se već tada znalo da ona neće konačno pasti pod udar zakona. Postepeno je došlo do porasta utjecaja veleposjednika u vrhovima političkih stranaka i u političkom životu zemlje općenito. To je djelovalo na ublažavanje agrarne reforme. Kada je istekao jednogodišnji zakup, zemlja je izdana agrarnim interesentima u *četvorogodišnji zakup*.⁴³ Nakon isteka četvorogodišnjeg zakupa, korisnicima agrarne reforme ostavljena je zemlja i dalje u zakupu. Privremeni zakup zemlje produžavan je do donošenja Zakona o likvidaciji agrarne reforme na velikim posjedima, 19. VI 1931. godine. Od 1925. godine vršila se i revizija agrarnih subjekata i objekata i pri tome se zemlja oduzimala jednima i davala partijskim pristalicama, a ponekad vraćala i samim veleposjednicima. Prestala je ekspropriacija zemlje srednjih i crkvenih posjeda, koji se vraćaju vlasnicima. Vraćanje zemlje crkvi izazvalo je revolt seljaka. Potkraj ožujka 1924. godine održana je skupština agrarnih interesenata iz kotara u okolici Zagreba i iz Medimurja. Protestiralo se protiv vraćanja zemlje crkvi.⁴⁴ Agrarni interesenti nisu ulagali novac u zemlju i slabo su je obrađivali. Razloge tome treba tražiti u odugovlačenju i nepravilnostima pri provođenju agrarne reforme i neriješenom pitanju vlasništva zemlje. Kao primjer navodimo da je na veleposjedu Pavla Draškovića u Velikom Bukovcu bilo neobrađeno oko 600 jutara zemlje razdijeljene agrarnim interesentima.⁴⁵ Veleposjednici su već u toj fazi do 1925. godine prodavali ostavljenu zemlju, ali i onu koja je bila podijeljena agrarnim interesentima, iako za to tada još nije bilo zakonske mogućnosti. Razna kapitalistička društva pokupovala su već u toj fazi zemlju velikog broja veleposjeda u namjeri da je kasnije parceliraju i prodaju. Poslije isteka četvorogodišnjeg zakupa znatno je povećana nestabilnost zakupnih odnosa zbog česte revizije agrarnih subjekata i objekata. Legaliziran je fakultativni otkup veleposjedničke zemlje i to prvenstveno u interesu kapitala i veleposjednika. Naime, trebalo je omogućiti raznim društvima koja su pokupovala veleposjedničku zemlju da je legalno prodaju. Zemlju su počeli prodavati i veleposjednici, a neki su proglasili otkup obaveznim. Cijena zemlje bila je naglo povećana. U agrarnih je interesenata još više pojačana sumnja u to da će dobiti zemlju legalnim putem, pa su pristali da je kupe i po visokoj cijeni.⁴⁶ Parcelirano je bilo više

⁴² Arhiv SR Hrvatske, Fond Agrarne reforme na veleposjedima 1919—1945. godine (dalje AH ARV), kut. 3, br. 21, 4. III 1920.

⁴³ Uredba o izdavanju zemljišta velikih posjeda u četvorogodišnji zakup od 3. IX 1920, *Službene novine*, br. 204, 16. IX 1920.

⁴⁴ Skupština agrarnih interesenata u Zagrebu, *Pokret*, br. 10, 6. IV 1924.

⁴⁵ Arhiv SR Hrvatske, Zbirka Zdravka Šantića (dalje AH ZZS) 1.1.11.1.

⁴⁶ Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS, IV, 1925/26, 369—370.

veleposjeda, npr. profa E. Festetića, grofova Erdödy, Batthyanya, Raucha i mnogih drugih. Kao primjer, kako se vršila parcelacija navodimo veleposjed grofa E. Festetića, koji je kupila »Slavonija d. d.«, a parcelirala ga i rasprodala preko »Hrvatske zadružne banke« iz Zagreba. Prije parcelacije na posjedu je bila provedena revizija agrarnih subjekata, pa je priličan broj seljaka ostao bez zemlje. Banka je dobila zemlju po 2300 dinara, a prodavala je seljacima po 4500 do 6400 dinara. Seljacima se prijetilo oduzimanjem zemlje, ako je ne kupe. Pri tome je sudjelovao i agrarni referent za Medimurje koji je za to dobio proviziju.⁴⁷

Znatan broj veleposjeda, naročito vlasnika stranaca, bio je likvidiran. Neki su promijenili vlasnike i prešli u ruke domaćih kapitalista ili dioničkih društava. Likvidirano je bilo sedamnaest veleposjeda, a među njima su bili Batthyanya, grofova Erdödy, G. Raucha, E. Festetića i drugi. U tabeli 2 dajemo pregled veleposjeda na kojima se nastavilo gospodariti poslije 1930. godine.

Tabela 2.

VELEPOSJEDI PO KOTARIMA U HRVATSKOM ZAGORJU, MEĐIMURJU I
PODRAVINI NA KOJIMA SE GOSPODARILLO POSLIJE 1930. GODINE
(u jutrima)

Kotar	Broj veleposjeda	Ukupna obradiva površina	Prosječna obradiva površina po posjedu
1. Ludbreg	4	738	184
2. Varaždin	9	1.610	178
3. Ivanec	1	130	130
4. Novi Marof	1	120	120
5. Krapina	3	390	130
6. Zlatar	5	650	130
7. Pregrada	2	260	130
8. Klanjec	1	100	100
Ukupno:	26	3.998	154

Izvor: AH, ZZŠ, 1.1.11.1.

Gospodariti se nastavilo samo na 26 veleposjeda. Veleposjednici su sami prodavali zemlju seljacima u malim parcelama. Ostalo im je 3998 jutara obradive zemlje ili 8,7% od one što su imali nekoć prije agrarne reforme. Jasno da se je to moralo odraziti na organizaciju gospodarstva, na poljoprivrednu i stočarsku proizvodnju⁴⁸

Buržoaziji na vlasti bilo je u interesu da se stabiliziraju agrarnopravni odnosi. Donesen je, 19. VI 1931. godine, Zakon o likvidaciji agrarne reforme na velikim posjedima, koji je kasnije pretrpio neke izmjene i dopune. On je predvidio značajne ustupke u korist veleposjednika. Njima su priznata i dalje sva tri maksimuma zemlje (uži, širi i supermaksimum), a ostavljena je samo ograničena mogućnost da se ekspropirira veleposjednička šuma i

⁴⁷ Krizman Hinko, Agrarni otkup, Zagreb, Narodne kolo, knj. I, 1926, 10—14.

⁴⁸ AH ZZŠ, 1.1.11.1.

to samo 25% tamo gdje je na veleposjedu bila veća od 1000 jutara. Likvidaciju agrarne reforme provodile su prvo ambulante komisije, a od kolovoza 1933. godine komisije za likvidaciju agrarne reforme.

Agrarnom reformom bilo je konačno obuhvaćeno 46 veleposjeda, koji su imali ukupnu površinu 103.492 jutra zemlje. U ruke seljaka prešlo je 38.921 jutro veleposjedničke zemlje ili 37,6% ukupne veleposjedničke zemlje. Veleposjednici su sami prodali 22.076 jutara zemlje ili 21,3% posjeda. Oduzeto im je bilo 16.845 ili 16,3% od ukupne zemlje. Dakle, od ukupne zemlje koju su seljaci stekli, 56,7% sami su kupili, a 43,3% bilo je ekspropirano u njihovu korist. U tabeli 3 prikazana je agrarna reforma na području Hrvatskog zagorja, Međimurja i Podravine 1941. godine.

Tabela 3.

AGRARNA REFORMA I POJEDINE VRSTE POSJEDA U HRVATSKOM ZAGORJU, MEĐIMURJU I PODRAVINI 1941. GODINE

Vrste posjeda	Ukupna površina	Fakultativno otkupljeno (u jutrima)	Ekspropirano	Na posjedu steklo zemlju	
				Broj mjesnih interesenata	dobrovoljaca
1. Privatni	62.464	13.838	6.757	9.460	6
2. Društava	28.609	7.168	8.647	9.308	—
3. Crkveni	7.278	229	1.248	2.175	—
4. Gradski	5.141	841	193	186	—
Ukupno:	103.492	22.076	16.845	21.129	6

Izvor: AH ARV; AH ZZŠ, kut. 1.

Seljaci su stekli 20.595 jutara zemlje od privatnih veleposjeda. Od toga su sami kupili 67,1%, a 32,8% su dobili. Na privatnim veleposjedima dobilo je zemlju 44,8% svih mjesnih interesenata. Od ukupne zemlje koja je na tom području bila iskorištena za agrarnu reformu, 28.609 jutara ili 27,6% bilo je vlasništvo »Slavonije d. d.« iz Zagreba. Na njezinom posjedu bilo je nadijeljeno 44% svih mjesnih agrarnih interesenata koji su dobili zemlju agrarnom reformom. Dakle, osnovicu zemljišnog fonda agrarne reforme na tom području činili su privatni veleposjedi i veleposjedi društava. Na ostalim kategorijama posjeda zemlju je stekao znatno manji broj osoba. Od crkvenih veleposjeda steklo je zemlju samo 10,3% mjesnih interesenata, a od gradskog samo 0,9%.

Uspostavom Nezavisne Države Hrvatske bila je sva agrarna zemlja proglašena raspoloživom, bez obzira je li ranije otkupljena i zemljišnoknjižno prenesena. Kupci su morali ponovo podnijeti molbe radi odobrenja i utvrđivanja kupoprodajnih ugovora. U toku 1941. i 1942. godine bilo je podnijeto na području Zavoda za kolonizaciju u Varaždinu oko 16.000 molbi. Zemlja je bila ostavljena svim kupcima. Velik broj kupaca i agrarnih interesenata isplatio je zemlju i prije roka koristeći se povoljnom ratnom konjunkturuom. Većina ih je zemlju isplatila od 1943. do 1945. godine.

Prilike na pojedinim posjedima

U ovom dijelu rada obradit ćemo provođenje agrarne reforme na nekim veleposjedima u Hrvatskom zagorju, Medimurju i Podravini.

Privatni veleposjedi

Na ovom području, gdje je bilo mnogo seljačke sirotinje i velika agrarna napućenost, socijalni razlozi govorili su u prilog provođenju agrarne reforme. Težište fonda agrarne reforme bili su privatni veleposjedi i veleposjedi društava. Najviše agrarnih subjekata dobilo je zemlju upravo na toj kategoriji posjeda. Posjed *grofa Josipa Bombellesa* bio je u gusto naseljenom području u kotaru Varaždin i Ivanec. Imao je 4507 jutara zemlje, a protezao se kroz 21 katastarsku općinu. Riječ je o «uzorno vođenom i organiziranom vlastelinstvu», jednom od najnaprednijih u Hrvatskom zagorju.⁴⁹ Gospodarilo se na šest majura: Zelendvor, Komar, Opeka, Petrijanec, Majerje i Gaj. Vinogradi i voćnjaci prostirali su se na 52, a rasadnik na 3 jutra zemlje. Fazanerija vlastelinstva uzgajala je oko 800 fazana. Veleposjed je imao i dvije tvornice žeste u Zelendvoru i u Petrijancu. Kroz posjed je prolazila industrijska željeznička pruga dužine 20 km. Gospodarstvo je bilo suvremeno organizirano.⁵⁰ Veleposjed je zapošljavao 1920. godine još 124 radnika i namještenika. U tabeli 4 dajemo pregled zaposlenog osoblja.

Tabela 4.

VELEPOSJED GROFA J. BOMBELLESA — RADNICI I NAMJEŠTENICI SA ČLANOVIMA PORODICA 1920. GODINE

Gospodarstvo	Broj radnika i namještenika	Članovi porodica
1. Opeka	47	111
2. Zelendvor	32	104
3. Petrijanec	10	49
4. Komar	18	92
5. Majerje	14	58
6. Gaj	3	6
Ukupno:	124	420

Izvor: AH ARV, kut. 10 — sumarni iskaz radnika i namještenika 1920. godine.

Prije agrarne reforme veleposjed je zapošljavao priličan broj sezonskih radnika ali je kasnije sveden na minimumu

⁴⁹ AH ARV, kut. 10. br. 1.042, 26. X 1920; Zapisnik od 22. IX 1920; Zapisnik od 29. VIII 1938. Veleposjed je imao ove poljoprivredne strojeve i alat: 1 motorni plug, motorno runilo za kukuruz, vršalicu, 3 kosilice za žito i 3 za travu, 2 sijačice, 2 kultivatora, 3 stroja za kopanje krumpira, 20 željeznih plugova, 6 trodjelnih brana, 8 plugova za okopavanje i razni drugi sitni alat. Stočni fond veleposjeda: 68 konja, 16 ždrebad, 71 vol, 15 bikova, 18 junica i 117 svinja.

⁵⁰ Isto, kut. 10. br. 8.388, 6. XI 1926; Ekonomsko mišljenje od 31. X 1926. godine.

U početku provođenja agrarne reforme vlasniku je bilo ostavljeno 1000 jutara zemlje, a ostala je razdijeljena agrarnim interesentima. Agrarni su odbori zatražili da se oduzme još zemlje. Rješenjem ministra za agrarnu reformu Hinka Krizmana grofu J. Bombellesu ostavljeno je samo 130 jutara zemlje, a ostalo mu je oduzeto.⁵¹ To je rješenje doneseno u prilično kratkom roku, i to u Varaždinu, a ne u Beogradu. Pri provođenju agrarne reforme išlo se u susret političkim pristalicama i potencijalnim biračima, tako da su neprestano bili prisutni partijski interesi. Tako je bilo i u ovom slučaju. Grofu J. Bombellesu išlo se u susret, kada su ministri za agrarnu reformu bili iz redova Hrvatske seljačke stranke. Samostalna demokratska stranka (SDS) koristila je provođenje agrarne reforme na tom veleposjedu u političke svrhe. Veleposjednik se žalio protiv toga rješenja, ali je bio odbijen. U žalbi je naveo da se agrarna reforma može provoditi »samo onda, ako se uzdigne nad svakidanje — današnje — pojave našeg današnjeg života, koje su upravo smetale, pravičnoj i racionalnoj, a po tome i jedino uspješnoj provedbi agrarne reforme.«⁵² Tu je on imao u vidu korištenje agrarne reforme u političke svrhe. Na početku 1921. godine bilo je dano u zakup agrarnim interesentima 2070 jutara zemlje. Seljaci okolnih sela dobili su zemlju, osim na tome, i na drugim veleposjedima, ali i na srednjim posjedima crkve sv. Mihajla u Sračincu i sv. Benedikta u Svibovcu. Seljaci Petrijanca dobili su zemlju i na senioratskom dobru grofova Erdödy u Varaždinu. U početku provođenja agrarne reforme na tom području bili su dani u zakup seljacima i srednji posjedi. Postojalo je mnogo agrarnih interesenata, koji nisu svi mogli dobiti zemlju na veleposjedima. Od općina čiji su seljaci dobili zemlju na veleposjedu grofa J. Bombellesa najimućnija je bila Petrijanec. Tamo nije bilo »notornog siromaštva«. Općina je imala 5630 stanovnika i 10.676 jutara zemlje od toga 90% obradive. U selima te općine bilo je imovno stanje prilično povoljno, a naročito u selima Majerje i Petrijanec. Međutim usprkos tome ovdje su ipak bila 843 agrarna interesenta koji su pripadali prvim dvjema kategorijama. Njih 128 uopće nisu imali vlastite zemlje. Općina Vinica je imala 4833 stanovnika i 6883 jutra zemlje. Seljaci su oskudijevali u obradivoj zemlji. Većina zemlje koju su imali bila je pod šumom i vinogradom. Siromašni seljaci ostvarivali su dio prihoda i od vinogradarstva. Tu je bilo 730 agrarnih interesenata prve i druge kategorije. Slično je bilo i u Križovljan Cestici. Općina je imala 4320 stanovnika i 6800 jutara zemlje od toga trećinu pod šumom i vinogradom. Agrarnih interesenata prve i druge kategorije bilo je 660. Među najsiromašnije ubrajala se općina Maruševac u kotaru Ivanec. Seljaci te općine dobili su agrarnom reformom zemlju na ovim posjedima: J. Bombellesa, O. Pongratza i S. Festetića. Seljacima Petrijanca kasnije je oduzeta dodijeljena zemlja na veleposjedu grofa J. Bombellesa i vraćena veleposjedniku kao maksimum.⁵³

Veleposjednička zemlja u tom kraju na veleposjedima: J. Bombellesa, S. Festetića, V. Peschke, S. i J. Varadyja i općine grada Varaždina dijelila se seljacima 1920. i 1921. godine. Grof J. Bombelles zatražio je da mu se ostavi zemlja za zaposleno osoblje. U tome je imao i podršku Županijskog agrarnog ureda u Varaždinu. Međutim, zahtjev je odbilo Ministarstvo za agrarnu

⁵¹ Isto, kut. 10, br. 1.697, 25. X 1920.

⁵² Isto, kut. 10, br. 263, 23. I 1921 — žalba J. Bombellesa.

⁵³ Isto, kut. 10, br. 904, 21. I 1922; br. 263, 12. III 1922.

reformu. Nakon provođenja agrarne reforme, veleposjednik je morao kupovati hranu za zaposleno osoblje. Radnicima je zabranio da uzmu agrarnu zemlju pod prijetnjom otpuštanja s posla.⁵⁴

Na zahtjev veleposjednika ponovo je određen maksimum i supermaksimum zemlje koja se ostavljala tom veleposjedu 1924. godine. Agrarni odbori okolnih sela zatražili su da se smanji supermaksimum i da se zemlja dade seljacima, koji su ostali bez zemlje na crkvenim posjedima u Sračincu i Svibovcu. Crkva je davala vraćenu zemlju u zakup uz visoku zakupninu, nedostupnu siromašnim seljacima. Kasnije je zemlju prodala.⁵⁵ Žalbe agrarnih odbora iz Petrijanca i Vinice bile su odbijene.⁵⁶ Agrarni interesenti dobili su do 1926. godine prosječno svaki 1235 čhv agrarne zemlje, što je bilo premalo da se bitnije popravi njihov položaj. Zemlju je dobilo 1277 agrarnih interesenata. Od toga njih 117 dobilo je zemlju na udaljenosti od 4 do 16 km od mjesta stanovanja, što je otežavalo obradu. Zemlja udaljena više od 5 km nije davala prihod adekvatan uloženom trudu. Agrarni su interesenti bili nezadovoljni takvom zemljom. U Hrvatskom zagorju postojao je i ranije problem radne stoke. Međutim, on se nije toliko osjećao, jer su seljaci za dio uroda obrađivali zemlju veleposjeda. Veleposjednik je zemlju orao, branao, gnojio, davao sjeme i dovezio plodove kući. Seljaci su se morali zadovoljiti petinom odnosno šestinom prinosa oranica odnosno desetinom, dvanaestinom, a ponekad i manjim dijelom na livadama. Prije agrarne reforme seljaci su napoličarski obrađivali zemlju grofa Bombellesa što i nije bilo toliko loše kao na nekim drugim veleposjedima. Veleposjedi su zbog provođenja agrarne reforme smanjili broj stoke, pa su seljaci bili upućeni na stoku svojih susjeda. U Hrvatskom zagorju bio je izrazit nedostatak stoke, naročito siromašnih seljaka. Velik broj siromašnih seljaka, zbog premalo zemlje, nije mogao držati dovoljan broj ili uopće stoku. Siromašni seljaci posuđivali su stoku od bogatih seljaka. Oranje jednog jutra zemlje plaćalo se od 100 do 300 dinara. Siromašni seljaci često nisu imali novca, pa su za taj novac morali raditi uz minimalnu nadnicu od 10 dinara.

Za oranje jutra zemlje radilo se 10—30 dana. Toga je bilo i drugdje, a ne samo u Hrvatskom zagorju. Seljaci u okolici Zagreba radili su za oranje jutra zemlje i do 40 dana.⁵⁷

Kada je ministar za agrarnu reformu bio Pavle Radić iz Hrvatske seljačke stranke, grof J. Bombelles zatražio je da se »preudesi agrarna reforma« na njegovom posjedu prije donošenja zakona. U tom je pravcu podnio *predstavku* Pavlu Radiću.⁵⁸ U njoj je pobliže izložio kako je trebalo provesti agrarnu reformu na njegovom posjedu »da bude koristi i seljacima i meni i da se iz ovog kaotičnog stanja bez povrede ičijih prava izade jedamputa na jedan konačni put«. Agrarni interesenti bili su prema njegovom mišljenju izabrani »isključivo po političkim motivima« i oni »u velikoj većini slučajeva nijesu u stanju, da postignu sa ovim zemljama ni približno jednak uspjeh« kao veleposjednik. Agrarni interesenti orali su zemlju samo jednom godišnje,

⁵⁴ Isto, kut. 9, br. 2.091, 6. VII 1921; dopis od 25. III 1921. Agrarnoj direkciji u Zagrebu.

⁵⁵ Isto, kut. 10, br. 47, 17. V 1923; kut. 9, br. 41.594, 7. XII 1924.

⁵⁶ Isto, kut. 9, br. 41.594, 7. XII 1924.

⁵⁷ Isto, Mišljenje prof. O. Frangeša i S. Jurića od 17. III 1926. upućeno Pavlu Radiću, koji je tada bio ministar za agrarnu reformu.

⁵⁸ Isto, kut. 9. Predstavka grofa J. Bombellesa iz veljače 1926. godine.

plitko, a gnojili su je malo ili ništa, pa su ostvarivali i znatno manji prinos »niti toliko koliko vrijedi sjeme i utrošeni truda«. Veleposjednik je predložio da posebna institucija proda seljacima agrarnim interesentima polovicu zemlje koja je bila odvojena za agrarnu reformu, i to uglavnom one udaljenije čestice. Tom je prilikom trebalo provesti i reviziju agrarnih subjekata, pri čemu bi otpali »ekonomski potpuno nesposobni ili socijalno nepodobni«. Na zemlji u blizini veleposjeda provela bi se komasacija i agrarni bi se interesenti premjestili na udaljenije čestice a zemlja vratila veleposjedniku. Agrarnim interesentima koji se ne bi mogli premjestiti dalo bi se u zamjenu šumsko zemljište, koje bi mogli otkupiti, ili novčana naknada. *Stručno mišljenje* o toj predstavi dali su ministru Pavlu Radiću profesori Poljoprivredno-šumarskog fakulteta iz Zagreba Oton Frangeš i Stanko Jurić. Oni su ukazali na razne nedostatke pri provođenju reforme, posebno na nepovoljnu posjedovnu strukturu u Hrvatskom zagorju, poljoprivrednu proizvodnju seoskih gazdinstava, manjak radne stoke i nedovoljnu iskorištenost radne snage, te na postizanje znatno manjih prinosa na zemlji koja je bila dana u zakup agrarnim interesentima. Prijedlog veleposjednika smatrali su »tehnički i ekonomski odviše komplikovan i radi toga nepodesan«. Ogradili su se da ne mogu predložiti takvo rješenje koje bi potpuno otklonilo nedostatke navedene u veleposjednikovom mišljenju. Predložili su da veleposjednik »besplatno i bez ikakvih tereta odstupi polovicu sada mu odvojenog zemljišta sadanjim interesentima«, a na drugoj polovici, koja bi mu se vratila, trebalo bi da provede »intenzivan način obrade« i zaposli prvenstveno nezaposlenu radnu snagu agrarnih interesenata. Seljaci bi mogli koristiti pod povoljnim uvjetima radnu stoku veleposjeda. Veleposjed bi morao gajiti stoku, sjeme, održavati rasadnik voća i loze i pecare žeste. Seljaci bi se mogli s veleposjeda snabdijevati sjemenom, sadnicama i gnojivom. Svoje proizvode imao je veleposjed staviti na raspolaganje oblasnoj upravi. Veleposjedniku je trebalo jamčiti »trajnost uredjenja zemljišnih odnosa«, jer inače ne bi bio zainteresiran za investicije. Realizacija prijedloga imala je donijeti agrarnim interesentima »pravnu stabilizaciju, koja im je svima najživlja želja, jer im je sadanja neizvjesnost postala upravo nesnosna, naročito trijeznim i najradnijim među njima. Ovi neće i ne mogu da zemlju za koju nisu nikako sigurni, da će trajno uživati (pozivajući se na prošle slučajeve političke persekucije) valjano obrađuju, pak radi toga traže izvjesnost u pravnom položaju pod svaku cijenu.« Agrarni interesenti imali su dobiti besplatno polovicu zemlje uzete u svrhe agrarne reforme, a mogli bi uz to kupiti i više od veleposjednika. Zemlja se u Hrvatskom zagorju tada prodavala po 10.000 do 12.000 dinara za jutro. Tako će se »ekonomski jači i poduzetniji moći potpuno zadovoljiti, dok će siromašniji biti sretni, da im se darovana zemlja gruntovno osigura bez ikakvih troškova, makar bila manja no što je prvotno dodijeljena bila«. Usvajanjem prijedloga bio bi »otvoren put slobodnom razvitku naprednijih, ekonomski vrednijih seljaka, dok će se eliminirati krivo shvaćeni i zlo proveden princip tzv. 'socijalne nužde'«. Dvojica profesora smatrala su da je »najzgodnije vrijeme za definitivno uredjenje agrarne reforme promašeno tj. vrijeme, dok je konjunktura gospodarskih proizvoda omogućavala seljaku, ne samo da otplati zemlju, već da se i snabdije stokom i ratilima«. Kupovina zemlje postala je nedostižna velikom broju seljaka već 1926. godine, kada se počela osjećati kriza u poljoprivredi. Seljak je sve teže dolazio do gotovog novca, jer nije mogao prodati poljoprivredne proizvode, naročito stoku. Na kraju je izražena misao da se »ovo

stanje neizvjesnosti pravnih odnošaja zemljišnog posjeda mora jednoć pri-vesti kraju, jer koči svaki napredak i onemogućuje sređivanje prilika.⁵⁹

Županijski agrarni ured iz Varaždina ustanovio je da navedena »data odgovaraju faktičnom stanju, te iz ovih data povlačući zaključke iz stručnog mišljenja, da su logička konzekvencija tužnog stanja cjeloga kompleksa zemljišta, koje je pod udarom agrarne reforme«. Ured se osvjedočio na terenu »da su bez izuzetka sve zemlje dane u privremeni zakup u dezolatnom stanju, tako da je neminovno, da će ove zemlje pod istim prilikama u najkraće vrijeme pos-tati besplodno tlo nepodesno za ikakvu kulturu«. On, međutim, nije točno ustanovio zbog čega je do toga došlo »da li je to propadanje agrarnih zemalja posljedica nesposobnosti agrarnih zakupnika za obradu zemlje radi pomanj-kanja potrebnih pomagala, kao tegleće marve, gnoja, sprava itd. ili je poslje-dica nepomnje zakupnika radi nestabilnosti njihova zakupa, ali je u stanju ustanoviti žalosnu činjenicu, da veliki dio narodnog dobra na očigled nemi-novno propada«. Ured je prijedlog grofa Bombellesa da se proda seljacima polovica zemlje pod udarom agrarne reforme smatrao prihvatljivim za agrar-ne interesente, »a bez potrebnih žrtava za državu.«⁶⁰

Na zahtjev Ministarstva za agrarnu reformu bili su s prijedlogom veleposjed-nika upoznati agrarni interesenti. S agrarnim odborima zainteresiranih općina bio je održan, 11. IX 1926. godine, sastanak, na kojem su oni odbacili prijed-log i zahtijevali da se agrarna reforma provede po zakonu. Agrarni odbor Križovljan Cestic bio je protiv ostavljanja tolikog supermaksimuma i zatra-žio je da se još zemlje podijeli seljacima.⁶¹ Veleposjednik se nije osvrtao na protivljenje agrarnih odbora, pa je i dalje predlagao da se »baš u interesu naroda, koji na svoje dobro najčešće mora biti prisiljen, pristupi provođenju njegovog prijedloga.«⁶²

Komisija za reviziju supermaksimuma pregledala je Bombellesov posjed 1931. godine i predložila ministru poljoprivrede Mirku Neudorferu da se ostavi supermaksimum i da se on »po mogućnosti« povisi na 600 k. j. zemlje. Vele-posjedniku je ostavljen supermaksimum od 382 k. j. zemlje koji je trebalo nadopuniti do 600 jutara »u koliko prigodom definitivne provedbe agrarne reforme bude raspoloživog zemljišta.«⁶³ Supermaksimum je bio ostavljen za »svinjogojstvo, peradarstvo, voćni i lozni rasadnik« ali je kasnije bio smanjen za 52 jutra zemlje koja je naknadno podijeljena agrarnim interesentima.⁶⁴

Seljaci se nisu mirili da se veleposjedniku ostavi toliko zemlje kao super-maksimum. Na početku 1938. godine zatražio je agrarni odbor sela Nova Ves da se veleposjedu oduzme zemlja supermaksimuma u Zelendvoru i da se razdjeli agrarnim interesentima »koji su i onako po agrarnoj reformi slabo nadjeljeni, a potrebni su veliki«. Zahtijevali su to jer tvornica žeste u Zelendvoru nije radila od 1924. godine, a ona u Petrijancu bila je dana u zakup Carneluttiju.⁶⁵ Proizvodila je radi kontingentiranja samo tvornica u Petri-

⁵⁹ Isto, kut. 9. Mišljenje prof. O. Frangeša i S. Jurića.

⁶⁰ Isto, kut. 9, br. 26.302, 23. VII 1926.

⁶¹ Isto, kut. 9, Zapisnik Agrarnog odbora iz Maruševca od 11. IX 1926. godine.

⁶² Isto, kut. 9, Zapisnik od 13. IX 1926. godine.

⁶³ Isto, kut. 10, br. 80.341, 30. XII 1931.

⁶⁴ Isto, kut. 8, br. 13.590, 29. VI 1932.

⁶⁵ Isto, kut. 8, br. 609/III-6, 15. I 1938.

jancu u koju su bila prenesena postrojenja tvornice iz Zelendvora. Veleposjednik se žalio, pa je tom prilikom ukazao i na slučajeve preprodaje agrarne zemlje. Smatrao je da zahtjev agrarnih interesenata ne dolazi isključivo od njih, već da su u selo takve ideje unosili »boljševizirani gradski elementi, naročito politički spekulanti koji seljaka žele izrabiti u svoje političke svrhe«, Zemlju su, prema njemu, htjeli dobiti seljaci »više manje otrovani pa i boljševizirani«. ⁶⁶ Ministarstvo poljoprivrede odbilo je žalbu agrarnih interesenata, ali su se oni ponovo žalili Komisiji za likvidaciju agrarne reforme u Varaždinu, zbog toga što veleposjednik nije supermaksimum iskoristio namjenski i što je zemlju supermaksimuma dao u zakup. Agrarni odbori Petrijanca, Vinice i Križovljan Cestice žalili su se zbog nenamjenskog korištenja supermaksimuma Agrarnom odjeljenju — Banske uprave Savske banovine i zahtijevali da se zemlja u Zelendvoru razdijeli zemljoradniku »da može čestito i pošteno da živi obrađujući svoju zemlju«, ali su ponovo bili odbijeni. ⁶⁷

Zemlja veleposjeda odvojena za agrarnu reformu bila je 1938. godine eksproprirana i prenesena na nove stjecatelje. ⁶⁸ U ruke seljaštva prešlo je do lipnja 1941. godine 1695 jutara obradive zemlje a stekao ju je 1671 zemljoradnik. Od veleposjednika je 347 zemljoradnika kupilo 485 jutara zemlje. Eksproprirano je 1186 jutara zemlje za 1348 interesenata od toga 25 jutara za javno dobro. Za otkup patronata dano je crkvi 56 jutara zemlje u Družbincu, Ladanju Gornjem, Majerju, Novoj Vesi, Vinici i Petrijancu. ⁶⁹

U kotaru Ivanec, poznatom po gustom agrarnoj napućenosti, smjestio se veliki posjed »Klenovnik, vlasništvo Aninger Rikarda i Marte. Posjed je imao površinu od 2931 jutara u ovim poreznim općinama: Bednja, Jerovec, Kamenica, Klenovnik i Rinkovec. Aninger Rikard bio je osim toga vlasnik plemićkog dobra »Galdovo« (kod Siska). ⁷⁰ Vlastelinstvo se poslije prvoga svjetskog rata uglavnom bavilo vinogradarstvom, a ostalom poljoprivrednom proizvodnjom samo za vlastite potrebe. Godine 1919. bilo je pod žitaricama 50, travom 100 i hmeljem 12 jutara zemlje a ostala se zemlja koristila za pašnjak. Kaznionica iz Lepoglave imala je u zakupu 100 jutara zemlje, koju je iskrčila i pretvorila u oranicu. Posjed nije vodio »uzorno gospodarstvo«. Zbog provođenja agrarne reforme bio je smanjen broj osoblja i stoke. Vlastelinstvo je dobrovoljno dalo u srpnju u privremeni zakup 35 jutara obrađene zemlje. ⁷¹ Na posjedu je bio *dvorac s oko 80 soba i gospodarske zgrade*, sve prilično u trošnom stanju. *Stočni fond* veleposjeda bio je u rujnu 1920: 10 volova, 6 krava, i 12 konja. Od strojeva i alata posjedovao je: 7 željeznih plugova, 9 brana, željezni valjak, drveni valjak, valjak sa željeznim zubima, mlatilo na konjski pogon, 3 kola, saonice, vjetrenjaču za žito, sjekačicu i decimalnu vagu. ⁷²

Provođenje agrarne reforme na tom posjedu počelo je 1919. godine, kada je za te svrhe odvojeno 300 jutara zemlje na rudini Dubravec. To je ranije bila šuma, a 1913. godine pretvorena je u obradivu zemlju, koju su u zakupu

⁶⁶ Isto, kut. 8, br. 10.748, 20. X 1938; Zapisnik općinske uprave iz Vinice od 25. I 1938.

⁶⁷ Isto, kut. 8, br. 1.549, 28. I 1938; Žalba Agrarnog odbora od 19. IV 1938. godiše.

⁶⁸ Isto, kut. 8, br. 1.549, 28. I 1938. godine.

⁶⁹ AH ZZŠ, 1.1.22.5; AH ARV, kut. 8.

⁷⁰ AH ARV, kut. 3 — Iskaz vlastelinstva iz 1919. godine; AH ZZŠ, 1.1.22.5.

⁷¹ AH ARV, kut. 3. Podaci za vlastelinstvo Klenovnik od 25. VII 1919. godine.

⁷² Isto, kut. 1. Zapisnik općinskog poglavarstva u Ivanju od 24. IX 1920. godine.

imali kaznionica iz Lepoglave i okolno seljaštvo.⁷³ Agrarnim interesentima bilo je dano u zakup 187 jutara zemlje, a ostalo su koristili kao pašnjak. Bila je to loša i iscrpljena zemlja.

Zemlju je obradilo 150 seljaka, ali im zbog iscrpljenosti nije vratila ni uloženi novac. Pošto agrarni interesenti nisu htjeli uzeti preostalu zemlju na toj rudini, bilo je 1920. godine odlučeno da se preostala površina iskoristi kao zajednički pašnjak. Agrarnim interesentima koji su htjeli bilo je omogućeno da i dalje obrađuju zemlju.⁷⁴ To je jedan u nizu primjera da se za svrhe agrarne reforme odvajala nepodesna i loša zemlja.

Sporost u provođenju agrarne reforme bila je prisutna i na tom posjedu. Zemlja se nije mogla dati na vrijeme agrarnim interesentima, jer nije bila izmjerena, pa je premjer zemlje bio povjeren «najvještijim agrarnim odbornicima», koji su označili agrarne parcele za svakog interesenta po jutro zemlje.⁷⁵

Pri premjeru zemlje došlo je do nesporazuma između agrarnog odbora i zastupnika vlastelinstva, zbog čega je postupak bio obustavljen. Kako zemlja nije bila izmjerena ni do proljeća 1920. godine, agrarni se odbor žalio na sporost u provođenju agrarne reforme i istakao «da je taj cijeli posao već tako skoro zakašnjen radi obrađivanja i poljskih radnja, koje bi već morale odpočeti. A još do danas nisu ni počele radi odlaganja danas na sutra. Pak stoga razloga neće ni ove godine zemlje obrađene biti, već će opet čitavo tlo ovog zemljišta stajati prazno i neobrađeno. Što će se time najviše škoditi poljoprivredniku i tako da će opet seljački narod stradati od gladi, jer mu se ne pruža nikakove pomoći. Isto zemljište imalo bi se izdati seljaštvu, da ne stoji opustošeno. A narod bi si mogao ipak nešto priskrbiti.»⁷⁶

Agrarni interesenti i veleposjednik bili su zainteresirani da se što prije okonča provođenje agrarne reforme na tom posjedu, tako što bi se rasparcelirao i prodao seljacima. Parcelaciju posjeda preporučio je i agrarni povjerenik za kotar Ivanec. Stanje posjeda zorno nam prikazuje zapisnik Agrarnog odbora iz Klenovnika u kojem se kaže: «Veleposjed Klenovnik jest u posljednje vrijeme promjenio više vlasnika koji su s time spekulirali, a na posljedku imao se parcelirati. Veliki dio jest zaista i prije nekoliko godina rasparceliran. Uslijed iznimnih prilika nastalih povodom rata prestala /e parcelacija, nu imala se je poslije rata nastaviti. Tako nije kroz više godina ništa investirano u taj veleposjed, te je samo gospodarenje podržavano toliko da se uzdrži u tečaju. I zadnji vlasnik želio bi da se što prije riješi ostatka tog veleposjeda i okolišni narod jedva čeka da dobije ovu zemlju trajno u vlasnost. Zemlja je većim dijelom već iscrpna i slabo plodna. Vlasnik ne može da investira velike svote za melioracije, a ne može niti seljak da na kat. jut. zemlje, koje će tek do jeseni držati u zakupu uloži gnojivo u vrednosti 500 do 700 kruna uz drugu obradu. Zato je opć. agrarni odbor uvjerenja da bi se gledom na osobite prilike kod toga vlastelinstva dozvolila konačno parcelacija jer seljak će onda uložiti kapital u zemlju koja je trajno njegova.»⁷⁷

⁷³ Isto, kut. 1, br. 2.483, 12. XII 1920.

⁷⁴ Isto, kut. 3, Zapisnik agrarnog povjerenika za Ivanec od 5. V 1920; Zapisnik Agrarnog povjerenstva iz Klenovnika od 20. V 1920; br. 55. 21. V 1920.

⁷⁵ Isto, kut. 3, br. 21, 4. III 1920.

⁷⁶ Isto, kut. 3. Zapisnik agrarnog odbora iz Klenovnika od 7. III 1920.

⁷⁷ Isto, kut. 3. Dopis Agrarnog odbora iz Klenovnika od 16. III 1920.

Seljaci nisu htjeli uzeti u zakup zemlju, jer je bila iscrpljena, a ulaganje u nju bi se isplatilo jedino pod uvjetom kada bi trajno ostala u posjedu onoga koji ju obradi. Uz lošu, seljaštvo je zahtijevalo i zakup bolje zemlje, koja je ostavljena veleposjedniku.⁷⁸ Agrarni odbor zaključio je da se agrarno povjerenstvo treba založiti «da se isti l/udi što prije nadjele potrebnim zemljištem da si život obezbjede».⁷⁹ Samo 58 zakupnika uzelo je zemlju u zakup 1920. godine, i to svaki po 1 do 1,5 jutro.⁸⁰ Sva zemlja odvojena za agrarne svrhe na rudini Dubravec bila je podijeljena u četvorogodišnji zakup i agrarni interesenti bili su uvedeni u posjed 24. i 25. V 1921. godine. U rujnu 1920. godine veleposjednik je zatražio da mu se ostavi 113 jutara zemlje i dvorac, radi vinogradarstva i osnivanja tvornice konzervi u Dubravcu, u prostorijama ranije tvornice žeste toga vlastelinstva. Preostali dio posjeda vlasnik je namjeravao raspercelirati i prodati seljacima, ali *pod uvjetom, da se to obavi prije konačnog provođenja agrarne reforme*, po cijeni koju su sporazumno imali odrediti agrarni odbor i veleposjednik. Ako se ne bi postigao sporazum o cijeni, trebalo ju je odrediti Ministarstvo za agrarnu reformu, koje bi u oba slučaja nadziralo provođenje parcelacije posjeda, kako bi zemlja došla u ruke onih «napotreblijih» agrarnih interesenata. Kao što smo spomenuli, parcelacija posjeda bila je prekinuta prvim svjetskim ratom. Rikard Aninger je taj posjed kupio 29. XI 1915. godine na javnoj dražbi od ostavštine dra Duba iz Beča s namjerom da ga dalje proda. Seljacima je bilo prodano 2100 k. j. oranica, livada i nešto šume u razdoblju od 1911. do 1914. godine. Prijedlogu veleposjednika da rasproda posjed protivio se agrarni odbor jer «Najpotreblijih agrarnih interesenti tako su siromašni, da nemogu u nikojem slučaju platiti cijenu koja bi se ustanovila pogodbom jer bi sigurno cijena po pogodbi bila previsoka pa se s tih razloga agrarni odbor ni ne upušta u pogodbu o cijeni.» Agrarni je odbor zatražio da se na tom posjedu provede agrarna reforma po zakonu. Odbor se protivio da se veleposjedniku ostavi 113 k. j. zemlje na posjedu Klenovnik, jer mu je ostavljen maksimum na posjedu kod Siska. Naprotiv, htio je da se u agrarni fond uzme još veleposjedničke zemlje. U zapisniku općinskog poglavarstva u Ivancu od 24. IX 1920. godine kaže se: «Socijalna nužda i potreba za zemljištem je u upr. opć. Ivancu velika, što je općenito poznato po čitavoj našoj domovini, pa kad bi se htjelo istoj udovoljiti trebalo bi dapače i vinograd u tu svrhu upotrebiti da se ta nužda ublaži. Predlažemo stoga da se i vinograd uzme pod udar agrarne reforme, pa pošto isti polak općenitih propisa agrarne reforme ne spada pod istu, da se nadje neki način kako bi se najsiromašniji agrarni interesenti na bilo mu koji im drago način i od vinograda crpili neku korist.» Agrarni je odbor zatražio također da se veleposjedniku oduzme dvorac i namjeravao ga pretvoriti u školu.⁸¹

Županijski agrarni ured nije ostavio zemlju veleposjedniku. Tako je postupio, jer je zemlje u tom kraju bilo malo, a agrarnih interesenata mnogo. Na odluku je, svakako, utjecalo i mišljenje ekonomskog stručnjaka, koji je konstatirao da su vinogradi toga veleposjeda bili zapušteni. Veleposjednik se žalio Mini-

⁷⁸ Isto, kut. 3. Izvještaj agrarnog povjerenika za kotar Ivanec od 27. III 1920.

⁷⁹ Isto, kut. 3. Zapisnik općinskog agrarnog odbora u Klenovniku od 25. V 1921. godine.

⁸⁰ Isto, kut. 3. Iskaz zakupnika dobra «Klenovnik» za 1920. godinu.

⁸¹ Isto, kut. 1, br. 428, 21. VIII 1920; Zapisnik općinskog poglavarstva od 24. IX 1920; kut. 3 — Podaci za vlastelinstvo «Klenovnik» od 25. VIII 1919. godine.

starstvu za agrarnu reformu, koje je žalbu povoljno riješilo, 30. X 1920. godine, pa mu je ostavljeno još 30 k. j. zemlje. Interesantno je da su i drugi vinogradi u Hrvatskom zagorju bili u sličnom stanju, na što je utjecalo nedostajanje radne snage u toku i neposredno poslije rata i otežana nabava zaštitnih sredstava.⁸²

Na tom posjedu, kao uostalom i na drugim velikim posjedima u Hrvatskom zagorju, veleposjednik je prekomjerno sjekao šumu, a da zemlju nije nanovo pošumljavao. R. Aninger je namjeravao posjeći i šumu Bituševlje i zemlju pretvoriti u rasadnik, ali su se tome protivili seljaci, koji su zahtijevali da se iz te šume snabdijevaju okolna sela. Osnivanje rasadnika podržao je ekonomski stručnjak, koji je to smatrao rentabilnijim, jer takvog rasadnika nije bilo na području Varaždinske županije i Međimurja.⁸³

Veleposjednik se koristio zakonskom mogućnošću fakultativnog otkupa, pa je do kraja 1927. godine prodao 294 jutra agrarne zemlje Središnjem uredu za osiguranje radnika (SUZOR-u) i seljacima.⁸⁴

Odluka o utvrđivanju objekata za posjede »Klenovnik« i »Galdovo« bila je donesena 31. VII 1933. godine. Veleposjedniku je ostavljen na posjedu »Klenovnik« samo širi maksimum od 331 k. j. i 745 čhv. Agrarnim interesentima prodano je 295 jutara. Ekspropirano je 20 k. j. 632 čhv, od toga oko 3 jutra za javno dobro. SUZOR je kupio 290 jutara, a na njega je bio prenesen patronat nad rimokatoličkim crkvama u Kamenici i Klenovniku.⁸⁵

Posjedima u Sisku i Ivancu R. Aningera pripadalo je 1935. godine i 2621 k. j. i 285 čhv šume. Eksproprijaciju šume zatražila su sela koja su gravitirala posjedu »Klenovnik« i to: Podgorje, Prebukovje, Bednjica, Višnjica Gornja, Višnjica Donja i Zlogonje. Sela Višnjica Gornja i Donja, Zlogovje i Bednjica imala su zajedno 369 domova, a posjedovala su 531 jutro vlastite šume, pretežno već posječene. Sela Prebukovje i Podgorje imala su 124 doma, bila su članovi zemljišne zajednice Bednja, ali se nisu mogli koristiti zajedničkom šumom zbog udaljenosti. Za ta sela trebalo se ekspropirirati 317 k. j. šume uz odštetu od 31.929, 76 dinara.⁸⁶ Sela Prebukovje i Podgorje odrekla su se 87 jutara šume ekspropirirane u njihovu korist, pošto su se prethodno sporazumjela s veleposjednikom. Umjesto šume veleposjednik se obvezao dati godišnje selu Prebukovje 100 m³ ogrjevnog drva uz naplatu samo pola šumske takse. Veleposjednik je dao selu Podgorje u zamjenu za šumu 50 k. j. i 740 čhv zemlje na rudini »Podgorski plat«. Zemlja je bila rasparcelirana na čestice po 2 jutra i darovana svakom agrarnom interesentu toga sela koji se odrekao šume. Vlasništvo zemlje steklo je 26 agrarnih interesenata sela Podgorje.⁸⁷ Do lipnja 1941. godine na tom posjedu steklo je zemlju 389 zemljoradnika i to 316 k. j., a ekspropirano je i 50 jutara šume uz odštetu od 8870 dinara.⁸⁸

⁸² Isto, kut. 1. Žalba R. Aningera i odluka od 3. X 1920.

⁸³ Isto, kut. 3. Molba R. Aningera od 27. IV 1922. godine; Zapisnik od 24. V 1922. godine; Stručno mišljenje od 25. IX 1922. godine.

⁸⁴ Isto, kut. 1, br. 5.889, 27. XI 1927.

⁸⁵ Isto, kut. 1, 55.905/III-6, 31. VII 1933 — Odluka o utvrđivanju objekata.

⁸⁶ Isto, kut. 3, br. 18.303, 24. VII 1935. — Odluka o eksproprijaciji šuma.

⁸⁷ Isto, kut. 3, br. 52.078 / VI a, 23. VII 1937; br. 10.666/ III-6, 21. VIII 1937.

⁸⁸ AH ZZŠ, I.1.22.5; AH ARV, kut. 1, 3.

Posjedi grofova Erdödy u Hrvatskom zagorju imali su površinu od 9251 jutra. U 24 općine kotara Novi Marof protezao se *posjed grofa Rudolfa Erdödyja*. Posjed se sastojao od plemićkog dobra »Novi Marof« i »Vidovec« i još nekih zemljišta, a imao je površinu 8171 k. j. Taj posjed, kao uostalom i neki drugi posjedi u Hrvatskom zagorju, bio je likvidiran. Veleposjednik je rasprodao okolnim zemljoradnicima svu zemlju koja nije bila uzeta za agrarnu reformu. Veći dio posjeda bio je likvidiran od 1922. do 1924. godine, pa je u ruke 3238 zemljoradnika prešlo 2306 k. j. obradive zemlje. Već po tome vidimo da su seljaci kupovali male parcele.

Veleposjednik je osim obradivog zemljišta prodao i šumu. Tako je, npr., 1922. godine prodao seljacima iz Brezničkog Huma dio šume, a kao razlog prodaje naveo je »gospodarsku nuždu nastupivši usljed agrarne reforme na njegovom veleposjedu«. U Brezničkom Humu veleposjedniku je bila oduzeta obradiva zemlja za agrarnu reformu, osim vinograda. Kasnije je sam rasprodao šumu toga posjeda.⁸⁹

U korist 559 mjesnih agrarnih interesenata bilo je ekspropirano 304 k. j. obradive zemlje, od toga za javno dobro 31 k. j. U Zmlači i Nedeljancu bilo je ekspropirano oko 5 k. j. zemlje za jednoga mjesnog dobrovoljca. Posjed grofa R. Erdödyja bio je jedan od onih veleposjeda čiji je ostatak bio likvidiran nakon provođenja agrarne reforme.

Obitelj grofova Erdödy imala je i posjed na području Varaždina. *Obiteljski seniorat grofova Erdödy* bio je osnovan donacijom kralja Rudolfa II, 24. III 1607. godine. Kralj je darovao posjed grofu Tomi Erdödyju i njegovom mladem sinu Sigismundu. Njima je bio darovan »Stari grad Varaždin« i pripadajući posjed. Istom prilikom bio je osnovan seniorat, pa je vlasništvo prelazilo uvijek na najstarijeg muškog Sigismundova potomka. U slučaju izumrća te loze dobro je trebalo prijeći na najstarijeg muškog potomka Sigismundova brata Kristofora i redom na potomke Sigismundove braće Stjepana i Ivana, a tek nakon izumrća njihove muške loze na žensku lozu. Fideikomisi su bili ukinuti Vidovdanskim ustavom. U vrijeme donošenja toga Ustava senior i posjednik fideikomisnog dobra bio je grof Đuro Erdödy iz Konfidischa (Austrija), mađarski državljanin. On je zatražio grunтовni prijenos dobra, čemu se protivio grof Leon Erdödy. U toku sudskog procesa umro je grof Đuro Erdödy. Posjed je prešao u vlasništvo grofova Kolomana, Lea, Marije-Terezije Erdödy i to na svakog po 3/10, a 1/10 pripala je grofu Eugenu Erdödy. Fideikomis je bio razvrgnut 6. VII 1928. godine i nekretnine su bile upisane u zemljišne knjige kao suvlasništvo tih nasljednika.⁹⁰

⁸⁹ AH ARV, kut. 38, br. 19.649, 15. XII 1941; kut. 38, br. 8.121/1931; Eksproprijacione odluke: br. 12.061 do 12.067, 6. XI 1937; br. 12.034 do 12.036, 6. XI 1937; AH ZZŠ, 1.1.22.5.

⁹⁰ Isto, kut. 38a, br. 2.947, 9. IV 1930; br. 7.962/902, 13. X 1929; br. 5.898, 21. I 1928. U postupku razvrgnuća fideikomisa odrekle su se prava na posjed kćerke grofa Đure Erdödyja Johana Erdödy-Palfi i Franciska Erdödy, koje su živjele u Austriji. Učinile su to u korist Lea, Kolomana i Marije Terezije Erdödy, djece grofa Ivana Erdödyja. U njihovu korist odrekle su se i neki drugi čekaoci. Pravo na posjed je zatražio i grof Eugen Erdödy, sin pokojnog grofa Tome Erdödyja iz Stakorovca. Pošto se u njegovo korist nitko nije odrekao nasljedstva, dobio je samo 1/10. Grof Leon Erdödy živio je u Varaždinu i bio je jugoslavenski državljanin. Koloman Erdödy živio je u Grazu, a Marija Terezija Erdödy u Beču i bili su državljani Austrije. Eugen Erdödy bio je čehoslovački državljanin, a svoj dio posjeda prodao je Vjekoslavu i Zdenki Klarić.

Odmah na početku provođenja agrarne reforme posjed je bio stavljen pod državni sekvistar, jer je posljednji senior grof Đuro Erdödy bio mađarski državljanin. Posjed je imao 1080 k. j. a nalazio se u općinama: Varaždin, Varaždin Brijeg, Trnovec i Šandrovec. Još prije provođenja agrarne reforme veleposjednik nije sam obrađivao zemlju već ju je davao u zakup okolnom seljaštvu. U početku provođenja agrarne reforme bila je oduzeta veleposjedniku sva obradiva zemlja, osim nešto vrta i vinograda, i dana u zakup agrarnim interesentima iz Varaždina i okolnih sela. Veleposjednik je i dalje obrađivao vinograd, koji mu je bio ostavljen u Varaždin Brijegu, a ostavljeno mu je bilo i oko 4 k. j. zemlje u Bartolovečkom Trnovcu za potrebe tamošnjih lugara. S posjeda je bio skinut sekvistar 22. VII 1927. godine poslije čega je bila održana nova odvojna rasprava. Odlukom od 21. I 1929. godine veleposjedniku je ostavljen širi maksimum od 695 k. j. i supermaksimum od oko 20 k. j. u općinama Šandrovec i Bartolovečki Trnovec radi održavanja šumskog gospodarstva. Bez zemlje su ostali agrarni interesenti koji su bili nadijeljeni tim česticama. Tom prilikom bilo je odvojeno za svrhe agrarne reforme 334 k. j. i 596 čhv zemlje. Za gradilišta i javno dobro bilo je odvojeno 36 k. j. i 491 čhv zemlje. Veleposjedniku nije bio ostavljen uži maksimum, jer je pri provođenju agrarne reforme taj posjed tretiran kao sastavni dio posjeda grofa R. Erdödyja.⁹¹ Takvim rješenjem nisu bili zadovoljni ni agrarni interesenti, ni veleposjednik, pa su se žalili. Veleposjedniku je nakon toga ostavljen uži maksimum od 100 k. j. i smanjen je širi maksimum, a bile su odvojene još neke manje površine pašnjaka u svrhe agrarne reforme. Ponovo su obje strane bile nezadovoljne i žalile su se Ministarstvu poljoprivrede, koje je uvažilo žalbu veleposjednika, a odbilo žalbe agrarnih odbora i naredilo da se ponovo provede postupak utvrđivanja objekata. Veleposjedu je ostavljen tom prilikom uži maksimum od 130 k. j.⁹² Koloman i Marija-Terezija Erdödy prodali su seljacima Trnovca i Bartolovca 6/10 toga posjeda.⁹³ Odlukom Agrarne direkcije iz Zagreba bio je, 29. XI 1924. godine, ekspropriran u korist grada Varaždina Stari grad s oko 10 k. j. zemlje. Niz godina poslije toga vodio se spor o visini naknade, pa se jedna od vlasnica Marija-Terezija Erdödy obratila za pomoć ministru predsjedniku Milanu Stojadinoviću.⁹⁴ U korist agrarnih subjekata bilo je do lipnja 1941. godine eksproprirano 234 k. j. zemlje. Zemlju je dobilo 340 mjesnih agrarnih interesenata, dok je za javno dobro eksproprirano 6 k. j. Seljaci, njih 38, kupili su od veleposjednika 14 jutara zemlje. Praćenjem agrarne reforme na tom posjedu lijepo se vidi kako se s vremenom smanjio fond zemlje koja se koristila za agrarnu reformu. Poslije provođenja agrarne reforme tom je veleposjedniku i dalje ostalo 825 k. j. zemlje.⁹⁵

Posjed grofa Samuela Festetića ležao je u kotarima Ivanec i Varaždin, a imao je površinu od 897 k. j. Prije prvoga svjetskog rata veleposjednik je taj posjed obrađivao sam. No, već tada je bilo napušteno intenzivno obrađivanje zemlje, a gospodarstvom se loše rukovalo i bilo je zapušteno. U toku prvoga svjet-

⁹¹ Isto, kut. 38, br. 9.497, 21. I 1929.

⁹² Isto, kut. 39, br. 5.169, 7. VII 1930 — Odluka o utvrđivanju objekata.

⁹³ Isto, kut. 38 a — Spisak kupaca od 24. VII 1930.

⁹⁴ Isto, kut. 38 a. Pismo Marije Terezije Erdödy ministru Milanu Stojadinoviću od 6. VI 1936. godine.

⁹⁵ AH ZZŠ, 1.1.22.5; AH ARV, kut. 38 a.

skog rata, okolni seljaci morali su prisilno obraditi zemlju po nalogu vlasti.⁹⁶ Veleposjednik je živio u lošim odnosima sa seljacima, pa su mu u toku prevrata 1918. godine bile popaljene kamare, a u proljeće 1919. godine «netko iz naroda zapalio je dvorac i isti je do kraja izgorio». Vlastelinstvo je u toku prevrata bilo opljačkano. Samuel Festetić otišao je još 1918. godine u Austriju, odakle se nije vraćao, jer se bojao «da bi moglo doći do revolucije». Veleposjed je odmah na početku provođenja agrarne reforme bio stavljen pod državni sekvetar, jer je veleposjednik bio austrijski državljanin. Tamošnje je seljaštvo htjelo što prije dobiti zemlju, pa je vršilo pritisak na agrarnu administraciju. Već u početku provođenja agrarne reforme bila je seljaštvu razdijeljena sva zemlja, osim 142 k. j. što je ostavljeno veleposjedniku. Vlastelinstvo zbog zapuštenosti nije moglo obraditi tu zemlju, pa je ona bila dana u zakup seljacima. Tamošnje agrarne vlasti htjele su likvidirati taj posjed. Godine 1920. bilo je ostavljeno vlastelinstvu samo 23 k. j. obradive zemlje, zgrade, park, vinogradi, vrtovi i nešto neplodnog zemljišta, a ostala se zemlja imala razdijeliti seljacima u četvorogodišnji zakup. Međutim, na žalbu državnog komesara bila su vlastelinstvu ostavljena 82 jutra i 505 čhv, a ostalo je podijeljeno seljacima.⁹⁷

Umjesto da bude likvidiran, posjed je promijenio vlasnika i 16. X 1922. godine kupili su ga Janko i Marija Bonjeković. Kupoprodaju posjeda odobrilo je u veljači 1925. godine Ministarstvo za agrarnu reformu. Bonjekovići su kupili 854 k. j. i 1333 čhv zemlje, dakle i zemlju koja je došla pod udar agrarne reforme. Samuel Festetić zadržao je samo 42 jutra zemlje i to pod šumom i vinogradom. Janko Bonjeković bio je prije prvoga svjetskog rata poštanski službenik, a kasnije otpremnik. Posjed je kupio, jer ga je kasnije namjeravao rasprodati seljacima. Novi su vlasnici zahtijevali supermaksimum. Tome su se protivili agrarni interesenti, jer je veleposjednik kupio posjed iz «špekulativnih razloga» i što se nije «uzorno» gospodarilo. Bonjekovići su prodali dio posjeda, a također su prekomjerno sjekli šumu, kako bi što prije povratili uloženi novac. Agrarni odbor iz Vinice protivio se vraćanju zemlje veleposjedniku i istakao: «Mi agrarni odbornici skrbimo za opstanak onih obitelji agrarnih interesenata, koji su bili nadjeljeni sa tog veleposjeda, a koji više nigdje drugdje nadjeljeni biti nemogu morali smo protestirati protiv ovakvom postupku i tražiti da se na ovom veleposjedu ostavi stanje, kako je i do sada bilo bez obzira da li se ustanovi manjak do zakonskog maksimuma u površini obradivog zemljišta do sada posjedovanog po veleposjedniku.»⁹⁸ Usprkos protivljenju, veleposjedniku je ostavljen supermaksimum u siječnju 1929. godine «radi održavanja i unapređenja uzornog gospodarstva». Posrijedi je bila zemlja, koju su kao pašnjak koristili od početka provođenja agrarne reforme seljaci Ladanja Donjeg. Oni nisu htjeli dobrovoljno napustiti zemlju već su izjavili «da se sa toga pašnjaka ići neće, pa makar došlo i do krvi». Zbog te zemlje došlo je do sukoba između seljaštva i veleposjednika. Dokle su se odnosi zaoštrili, vidi se iz prijave Agrarnog odbora iz Maruševca protiv Bonjekovića «da ore seoski pašnjak, koji mu je dan protuzakonito, da se to oranje vrši uz asistenciju žandara, te da Bonjekovićeви ljudi pucaju na seljake

⁹⁶ AH ARV, kut. 10, br. 5.708, 27. II 1925; Zapisnik agrarnog poglavarstva u Vinici od 16. X 1926.

⁹⁷ Isto, kut. 10, br. 1.546/1920; br. 21.208, 18. IX 1928.

⁹⁸ Isto, kut. 10, br. 6.684, 11. XI 1927.

i blago i da se narod buni, i mole obustavu oranja i zaštitu». Nezadovoljstvo seljaštva poprimilo je takve razmjere da su na posjed morale izaći agrarne vlasti 23. V 1929. godine, uz prisutnost žandarmerije. Prisutno je bilo i oko oko 50 seljaka. Agrarni interesenti bili su pod utjecajem SDS-a iz Varaždina. To je konstatirano i u izvještaju direktora Agrarne direkcije iz Zagreba Ministarstvu poljoprivrede. U izvještaju se, uz ostalo, kaže: «Okolišni žitelji nagovoreni su na žalbu od političara bivše SDS. stranke iz Varaždina, a ogorčeni su na Bonjekovića, što nije dovoljno liberalan sa okolišnim seljaštvom, brani im popašu na vlastitom zemljištu, ne dozvoljava im prolaze i naročito radi toga, što je kupio odnosni posjed od Samuela Festetića — oni drže — u spekulativne svrhe, a ne da vodi uzorno gospodarstvo, a da on nije vlasnik toga veleposjeda došli bi do zemlje puno na jeftiniji način.» Seljaštvo je bilo nezadovoljno načinom provođenja agrarne reforme. Nezadovoljstvo naroda izazvalo je bojazan tamošnjih agrarnih vlasti. Županijski agrarni ured uočio je «da je narod zbilja uzrujan i da bi naglim i nezgodnim postupkom, usljed huckanja drugih — jer su većina domaći rudarski radnici — moglo eventualno doći i do kakve bune». Tamošnje agrarne vlasti, iako su bile svjesne siromaštva seljaštva, smatrale su «da ih tih 17 jutara pašnjaka pomoći i spasiti nemogu». Seljaci su bili optuženi za smetanje posjeda, a neki od njih završili su u zatvoru. Županijski agrarni ured iz Varaždina zalagao se da se veleposjedniku ostavi supermaksimum, iako je znao da selo nema pašnjaka. Ured se bojao da bi, kada bi se Bonjekoviću oduzela zemlja i dala seljacima, to bio presedan i «digli bi se svi susjedni agrarni zakupnici sa okolnih veleposjeda, kojima su tokom ove godine povraćene neke površine na slobodnu raspoložbu, sa zahtjevom da se i te površine odvoje u svrhu agrarne reforme što bi opet dovelo agrarne vlasti u pogibelj, da opozivaju svoja prijašnja rješenja koja su već na terenu provedena». Postojala je bojazan od nemira seljaštva, pa su tamošnje agrarne vlasti sugerirale Agrarnoj direkciji iz Zagreba «da se bude na oprezu i spreman», jer se govorilo da će seljaštvo zatražiti audijenciju kod kralja i povrat zemlje, kada on posjeti taj kraj.⁹⁹ Ministarstvo poljoprivrede, suočeno s takvim stanjem, odlučilo je, 7. VI 1930. godine, da se Bonjekoviću oduzme supermaksimum i da se zemlja podijeli seljacima. Međutim, izvršenje rješenja bilo je, 5. IX 1930, odgođeno do ponovnog utvrđivanja objekata na posjedu.¹⁰⁰ Odlukom o utvrđivanju objekata od 4. I 1932. godine, ponovo je veleposjedniku ostavljen supermaksimum,¹⁰¹ pa je to nanovo izazvalo nezadovoljstvo i nemir seljaštva. Agrarni odbori su se žalili zato što su zastupali gledište da veleposjedniku «u duhu rješenja agrarnog pitanja ne pripada nikakav maksimum, a najmanje supermaksimum», jer nije uzorno gospodario. Ostavljanje zemlje veleposjednicima bilo je po mišljenju agrarnog odbora iz Vinice «opravdano» samo u drugim krajevima zemlje, a ne u «Hrvatskom zagorju, gdje je takova prenapućenost, da pojedine seljačke obitelji sa poprečno 10 obiteljskih članova na malo vlastitoga i agrarnoga zemljišta mora živjeti i uzdržavari se». Agrarni odbor iz Maruševca smatrao je da bi vraćanje zemlje veleposjedniku «vrlo loše djelovalo na žitelje sela Ladanja Donjeg», jer su neki stanovnici već ranije bili zatvoreni što su se protivili da se zemlja vrati. Odbor je tražio da se zemlja koristi u agrarne svrhe, da se

⁹⁹ Isto, kut. 10. br. 1.344, 26. V 1929; br. 1.385, 31. V 1929.

¹⁰⁰ Isto, kut. 10, br. 26.350, 7. VI 1930.

¹⁰¹ Isto, kut. 10. Odluka o utvrđivanju objekata od 4. I 1932. godine.

spriječi nemir i nezadovoljstvo seljaštva i jer bez te zemlje »nikako ne mogu jer pojedini siromah kroz ljeto napasuje svoju jedinu kravicu po pašnjaku, a koju bi u onom slučaju kada bi natrag bila vraćena vlastelinu morao prodati«. ¹⁰² Ministarstvo poljoprivrede bilo je obaviješteno o nezadovoljstvu seljaštva i mogućnosti nemira, jer su tu, pored seljaka, živjeli i rudarski radnici, pa je donijelo rješenje da se veleposjedniku oduzme supermaksimum i da se zemlja podijeli agrarnim interesentima sela Ladanja Donjeg i Gornjeg. Veleposjednik nije dobrovoljno napustio zemlju, već ju je obradio, pa su agrarni interesi bili prisilno uvedeni u posjed zemlje. ¹⁰³ Od posjeda su do lipnja 1941. godine za 418 mjesnih agrarnih interesenata bila ekspropirana 354 k. j. zemlje uz odštetu od 550.676,96, dinara a 124 zemljoradnika kupila su od veleposjednika 10 k. j. zemlje. ¹⁰⁴

Velike posjede u kotaru Varaždin i Ivanec imali su Emil Kušević i Natalija Jordis. *Barun Emil Kušević* imao je dva posjeda ukupne površine 1675 k. j. Jedan posjed bio je u Hrvatskom zagorju, a drugi u Banatu. U Hrvatskom zagorju veleposjednik je imao 1455 k. j. i 40 čhv zemlje u općinama: Jalžabet, Kelemen, Kučan, Novakovec, Šemovec. Bio je vlasnik plemićkog dobra »Jalžabet-Leštakovec« i suvlasnik plemićkog dobra »Štefanec«. Posjed u Hrvatskoj Koči, kasnije Hetin u Banatu, imao je površinu od 720 k. j. i 1400 čhv zemlje, ali je nakon razgraničenja s Rumunjskom u našoj zemlji ostalo samo 220 k. j. i 93 čhv. To je zemljište bilo u kotaru Modoš, kasnije Jaša Tomić, u općini Hetin. Odluku o utvrđivanju objekata donijela je za oba posjeda Komisija za likvidaciju agrarne reforme u Varaždinu, gdje je bio veći dio posjeda. Nakon provođenja agrarne reforme veleposjedniku je bio ostavljen cijeli posjed u Banatu i 628 k. j. i 286 čhv zemlje u Hrvatskom zagorju. ¹⁰⁵ Od posjeda u Hrvatskom zagorju veleposjednik je prodao zemljoradnicima 511 k. j. zemlje. Najviše zemlje kupili su zemljoradnici Šemovca. Tamo je 316 zemljoradnika kupilo 340 k. j. zemlje. U toj je općini za 70 mjesnih interesenata bilo ekspropirano 81 k. j. zemlje. Za 421 agrarnog interesenta iz općine Jalžabet, Kelemen, Novakovec i Šemovec bilo je ekspropirano 308 k. j. zemlje, a od toga 7 jutara za javno dobro. Najviše zemlje bilo je ekspropirano za zemljoradnike Jalžabeta, gdje su njih 274 dobila 172 k. j. zemlje. ¹⁰⁶

Barunica Natalija Jordis imala je posjed od 1282 k. j. u općinama: Beretinec, Cerje Tužno, Črešnjevo, Ivanec, Jalžabet, Kučan, Sv. Ilija, Šemovec, Varaždin, Vidovec, Zajezda. Nataliju Jordis, koja je umrla 12. V 1921. godine, naslijedile su Kamila Gemingen, Ivana Kiebach, Heda Jordis i Natalija Jordis. Odluka o utvrđivanju objekata za taj posjed bila je donesena 2. V 1933. godine. Tom je prilikom bilo određeno za eksproprijaciju 521 k. j. i 1508 čhv a za javno dobro 5 k. j. i 20 čhv zemlje. Za gradilišta je već ranije bilo ekspropirano 14 k. j. i 782 čhv, a određeno je bilo da se još ekspropirira 3 k. j. i 400 čhv. ¹⁰⁷ Veleposjedniku je nakon provođenja agrarne reforme

¹⁰² Isto, kut. 10. Zapisnik Agrarnog odbora iz Vinice od 3. II 1932; Zapisnik općinskog poglavarstva u Maruševcu od 14. II 1932.

¹⁰³ Isto, kut. 10. br. 21.302, 3. VI 1932; br. 26.350, 7. VI 1930.

¹⁰⁴ AH ZZS, 1.1.22.5; AH ARV, kut. 10.

¹⁰⁵ AH ARV, kut. 70, br. 34.620, 2. V 1933; kut. 84, br. 34.616, 2. V 1933.

¹⁰⁶ AH ZZS, 1.1.22.5; AH ARV, kut. 70.

¹⁰⁷ AH ARV, kut. 70, br. 34.620, 2. V 1933.

ostavljeno 679 k. j. i 1270 čhv zemlje, a 582 zemljoradnika kupila su 440 k. j. zemlje. Za 148 mjesnih agrarnih interesenata ekspropirano je 142 k. j. zemlje. Najviše zemlje, i to 340 k. j., kupili su zemljoradnici Šemovca i Vidovca, dok su oko 39 k. j. kupili oni iz Kućana. Za javno dobro bilo je ekspropirano u Kućanu i Šemovcu 5 k. j. zemlje.¹⁰⁸

U varaždinskom kraju bio je i *posjed Stjepana Leitnera*. Bio je to manji posjed od 383 k. j. zemlje u općinama Jalkovec i Varaždin. Veleposjedniku su poslije provođenja agrarne reforme bila ostavljena 142 k. j. i 404 čhv zemlje. Pretežan dio zemljoradnika kupio je zemlju od veleposjednika. Tako su 278 zemljoradnika stekli 183 k. j. zemlje. Ekspropirano je bilo 58 k. j. zemlje za 34 mjesna agrarna interesenta i 4 dobrovoljca.¹⁰⁹

Nešto veći bio je *posjed Vladimira Halpera*, koji je imao površinu od 820 k. j. Bila su to, zapravo, dva posjeda od kojih je jedan imao sjedište u *Zajezdi*, a drugi u *Turnišću Donjem*. Pošto su ti posjedi bili u kraju gdje seljaštvo nije imalo dovoljno vlastite zemlje, odmah se u početku počela provoditi agrarna reforma. Veleposjednik nije prije provođenja agrarne reforme sam obrađivao cijeli posjed u *Zajezdi*, već ga je davao u zakup. Posjed u *Zajezdi* bio je rasparceliran, ali nije bio dan u zakup agrarnim interesentima. To nije bio jedini slučaj. Zemlja je stajala neobrađena.

Tako je bilo i s posjedom grofa R. Erdödyja, što je navelo narodnog poslanika Janka Šimraka da uputi interpelaciju tadašnjem ministru za agrarnu reformu Ivanu Krnicu. U njoj je rečeno da su ta dva posjeda rasparcelirana, ali nisu dana seljacima u zakup »nego su ostala prazna i pusta, premda je općenito poznato da su seljaci u toj okolici veoma siromašni i da ne imaju toliko zemlje, da si mogu priraditi koranicu hleba».¹¹⁰ Zemlja grofa Erdödyja ostala je neobrađena, jer je veleposjednik nije mogao sam obraditi, zato što je zbog likvidacije posjeda rasprodao blago. Agrarni interesenti također nisu zemlju obrađivali, jer nisu znali »ni kako dugo će zemljišta ostati u njihovim rukama, ni koliko će zakupninu morati da plate». Agrarni odbor »Seljačke demokracije» općine Budinščina zatražio je da se zemlja Halperovog posjeda, određena za agrarnu reformu, podijeli seljacima »ali pod točno određenim uvjetima» ili uz jamstvo da će je moći dulje vrijeme obrađivati. Provođenje agrarne reforme na Halperovom posjedu usporavale su neprestane žalbe toga veleposjednika, što je ometalo agrarne organe da daju zemlju u zakup seljacima. Seljaci Budinščine zatražili su od agrarnog povjerenika da se njihova molba odmah riješi, jer je »vrijeme za obrađivanje gotovo prošlo krivnjom prijašnje vlade, koja je zemlju rasparcelirala, ali je nije predala seljacima, tako je nije nitko obradio».¹¹¹ Nakon interpelacije Janka Šimraka i zahtjeva agrarnog odbora općine Budinščina, Ministarstvo za agrarnu reformu naredilo je da se do tada neobrađena zemlja da u četvorogodišnji zakup seljacima. Istodobno je Ministarstvo za agrarnu reformu zatražilo da se utvrdi krivac što zemlja već nije bila dana u zakup, kako bi se protiv njega mogle poduzeti mjere.¹¹¹ Glavni agrarni povjerenik naredio je da se zemlja da u

¹⁰⁸ AH ZZŠ, 1.1.22.5; AH ARV, kut. 70.

¹⁰⁹ AH ARV, kut. 86, br. 91.207, 16. XII 1933; br. 1.360, 30. I 1939; br. 7.465, 2. VII 1937; AH ZZŠ, 1.1.22.5.

¹¹⁰ AH ARV, kut. 60, br. 747, 1. IV 1920. Molbu seljaka župe Zajezde općine Budinščina potpisao je predsjednik odbora »Seljačke demokracije» Đuro Sutan.

¹¹¹ Isto, kut. 60, br. 47, 10. IV 1920.

zakup i ne čekajući rješenje žalbe veleposjednika. Seljacima je trebalo dati u zakup onu zemlju koju je veleposjednik ranije sam davao u zakup. Agrarni je odbor zahtijevao da se u zakup daju i livade, ne čekajući rješenje Ministarstva za agrarnu reformu.¹¹²

Veleposjednik se, međutim, nije mnogo osvrtao na to što je zemlja bila rasparcelirana i imala se dati u zakup seljacima, već je na njoj posijao zob. To je izazvalo nezadovoljstvo, pa se agrarni odbor žalio i istakao da je »narod silno uzbuđen te je samom agrarnom odboru položaj nemoguć«. Agrarni odbor dao je preorati zob i posijao je kukuruz.¹¹³ Veleposjedniku je bio, kao uostalom i drugima u tom kraju, ostavljen maksimum od 131 k. j., ali su agrarni interesenti samovoljno zauzeli dio zemljišta.¹¹⁴

Agrarni interesenti morali su napustiti tu zemlju, jer im je prijetila kazna i »gubitak blagodati« agrarne reforme.¹¹⁵ Glavni agrarni povjerenik zatražio je da se utvrde krivci i da se protiv njih podnese prijava, odnosno da se promijeni cijeli agrarni odbor ili samo neki njegovi članovi. Tamošnji agrarni povjerenik Ivan Filipović smatrao je da »neima nikakvog razloga« postupak protiv agrarnog odbora Budinščine.¹¹⁶ Dio zemlje toga veleposjednika u Turnišću Donjem bio je također dan u zakup agrarnim interesentima, koji je nisu dobro obrađivali. No, tako nije bilo samo na tom posjedu, »već gotovo na svim veleposjedima na ovom području«. Usprkos lošoj obradi, zemlja nije bila oduzeta agrarnim interesentima.¹¹⁷ Veleposjednik je u dva navrata zahtijevao da mu se vrati zemlja u Turnišću Donjem, koja je bila upotrijebljena za agrarnu reformu, jer »žitelji toga kraja nisu toliko siromašni, da bi im nužno bila potrebna ta zemlja«. Bogatiji seljaci kupili su, doduše, zemlju prilikom parcelacije dobra Veleškovec i srednjeg posjeda Mirka Horvata iz Turnišća Gornjeg. Agrarni interesenti dobili su vrlo malo zemlje, tako da je neki uopće nisu obrađili, neki su na njoj napasali blago, a neki su prodavali travu s livada u zakupu, što je veleposjednik naveo kao razlog da im se zemlja oduzme.¹¹⁸ Veleposjedniku je, nakon provođenja agrarne reforme, ostavljeno 510 jutara zemlje, a 220 k. j. zemlje je steklo 465 zemljoradnika. Za 117 agrarnih interesenata bila su ekspropriirana 62 k. j. zemlje, a ostali su zemlju kupili.¹¹⁹

I u kotaru Ludbreg bilo je veleposjeda koji su došli pod udar agrarne reforme. Najveći među njima bio je *posjed baruna Mirka Inkeyja u Rasinji*, koji je imao 4660 k. j. zemlje u općinama: Gorica, Imbriovec, Koledinec, Koprivnica, Koprivnički Ivanec, Kunovec, Kutnjak, Kuzminec, Lunkovec, Otok, Prkos, Rasinja, Subotica i Zablatje.¹²⁰ U korist agrarnog fonda oduzeta je većina obradive zemlje toga veleposjeda već 1919. godine. Nakon toga, vlasnici su sami prišli likvidaciji toga veleposjeda. Posjed su do 1924. godine držale

¹¹² Isto, kut. 60, br. 1.203, 4. VI 1920; br. 1.313, 4. VI 1920.

¹¹³ Isto, kut. 60, br. 634, 17. III 1920; br. 1.203, 20. V 1920.

¹¹⁴ Isto, kut. 60, br. 107/38, 3. VII 1922.

¹¹⁵ Isto, kut. 60, br. 107/70, 11. XI 1922.

¹¹⁶ Isto, kut. 60, br. 1.313, 4. VI 1920.

¹¹⁷ Isto, kut. 60, br. 118, 24. I 1923.

¹¹⁸ Isto, kut. 60, br. 98.660, 18. XII 1931.

¹¹⁹ AH ZZŠ, 1.1.22.5; AH ARV, kut. 60.

¹²⁰ AH ZZŠ, 1.1.22.5.

Ljudmila i Gabrijela Inkey, a kasnije ga nasljeđuje Mirko Inkey. Veleposjednice su raspustile ergelu konja u Gorici i napustile proizvodnju špirita u Kuzmincu. Zbog financijskih teškoća s kojima su se sukobljavale, prodavale su zemlju okolnim seljacima. Rasprodaju zemlje, prvenstveno šuma, nastavio je i barun Mirko Inkey, kako bi mogao platiti visoku nasljednu taksu, ali i za druge potrebe. Inkeyevi su imali, 27. II 1919. godine, 1743 jutra šume. U razdoblju od 1925. do 1929. godine bila su prodana 1354 jutra šume, a do 1934. godine još 128 jutara. Vlastelinstvo je potkraj 1934. godine imalo još samo 261 jutro šume. Najveći dio tih šuma vlastelinstva kupile su okolne zemljišne zajednice. Đurđevačka imovna općina kupila je u veljači 1926. godine 590 jutara šume veleposjeda Inkey i nakon toga je započela i s njezinom eksploatacijom.¹²¹

Objekte agrarne reforme na tom veleposjedu utvrdio je Županijski agrarni ured iz Varaždina 1926. godine. Konstatirao je da su za agrarnu reformu već ranije izdvojena 2504 jutra zemlje. Od 305 jutara zemlje, što su veleposjedu ostavljena kao maksimum i supermaksimum, veleposjednik je prodao 100 jutara zemlje i dio šume.¹²²

Struktura zemljišta toga veleposjeda bila je ovakva: 2047 k. j. oranica, 18 k. j. vrtova, 20 k. j. vinograda, 574 k. j. livade, 179 k. j. pašnjaka, 1736 k. j. šume, trstike, močvara i ribnjaka k. j. 8, kuća i dvorište 17 k. j. i neplodnog tla 68 jutara.¹²³ Agrarne su vlasti 1933. godine raspodijelile taj veleposjed ovako: Veleposjedniku je ostavljen uži maksimum 130, širi 217 i supermaksimum 147 i 1604 k. j. šume. Uzukapirano je bilo 3 k. j., a fakultativno otuđena 1883 k. j. zemlje odvojene u agrarne svrhe. Za eksproprijaciju su bila određena 674 k. j. obradive zemlje. Veleposjedniku je ostavljen supermaksimum na pustarama za stočarstvo, sjemenarstvo, rasadnik voća, loze, ergelu, mljekarstvo i tvornicu špirita. Kako je veći dio posjeda već u početku upotrijebljen za agrarnu reformu smanjen je broj blaga, pa je 1932. godine ostalo još samo 20 krava, 1 bik i 58 svinja. Poslije smrti baruna Mirka Inkeya nasljednici su preuzeli posjed u prilično lošem stanju. Financijske su ih teškoće prinudile da nastave prodaju posjeda. Barun Mirko Inkey još je za života prodao veći dio posjeda. Seljaci su do 1932. godine kupili 2057 k. j. zemlje. Vlastelinstvo je zadržalo samo nekretnine u svojem sjedištu, a ostalo je rasprodano. Komisija za reviziju supermaksimuma predložila je 1932. godine da se veleposjedu oduzme supermaksimum. Međutim, bio mu je ostavljen, pošto je dijelom već bio prodan seljacima. Sam Agrarni odbor smatrao je da od toga posjeda više ne treba odvajati zemlju, jer to ne bi bilo u interesu »sirotinje« koja je na tom posjedu mogla da »zaradi svoj kruh«. Oduzimanjem preostale zemlje zainteresirana sela ionako ne bi dobila mnogo zemlje, a do djela manjih površina pojedinim agrarnim interesentima mogla je izazvati samo zavist.¹²⁴ Eksproprijaciju šume zatražila su sela Gorica i Koledinec, ali su bila odbijena, jer veleposjed 1933. godine više nije imao šume koja bi se mogla

¹²¹ Kolar-Dimitrijević Mira, Privredne i socijalne prilike ludbreškog kotara u međuratnom razdoblju, Skupština općine Ludbreg, SIŽ za kulturu, Narodno sveučilište Ludbreg, Ludbreg 1984, 264.

¹²² Isto, 264—265.

¹²³ AH ARV, kut. 64, br. 4.559/1932. Odluka o utvrđivanju objekata.

¹²⁴ Isto, kut. 64, br. 13.594, 29. III 1932; Zapisnik Agrarnog odbora od 15. III 1933; br. 19.555, 12. VII 1933.

ekspropriirati.¹²⁵ Pri konačnom provođenju agrarne reforme veleposjedniku je ostavljeno 2081 k. j. i 517 čhv zemlje. Međutim, većina te zemlje nije tada više bila u njegovom vlasništvu, jer ju je prodao. Veleposjedu su bila ekspropriirana 352 k. j. zemlje za 382 agrarna interesenta. Seljaci su najviše zemlje toga veleposjeda stekli kupovinom. Tako je do 1941. godine 2148 kupaca kupilo 2224 k. j. veleposjedničke zemlje.¹²⁶ Agrarnom reformom i prodajom zemlje, taj je veleposjed potpuno ograničen. Oba dvorca u Rasinji bila su prepuštena propadanju, okruženi slabom zemljom i močvarnim terenom. Nasljednice Mirka Inkeja nisu uspjele pronaći izlaz iz krize u kojoj je godinama bio taj veleposjed.¹²⁷

U ludbreškom kotaru imao je *veleposjed i dr Ladislav Batthyani Strattman*, mađarski državljani iz Kőrmenda. On je, zapravo, imao u našoj zemlji dva velika posjeda, oba površine 14.499 k. j. *Posjed u Banatskom Arandelovcu* imao je površinu od 8551 k. j., a u *Ludbregu* od 5949 k. j. Posjed u Hrvatskoj bio je u općinama: Bolfan, Čukovec, Duga Rijeka, Hrastovsko, Hrženica Ludbreški Karlovec, Komarnica, Križovljan, Ludbreg, Selnik, Sescvete, Sigetec, Slokovec, Struga i Sv. Gjurđ.¹²⁸ Ludbreški je veleposjed bio dan u zakup veleposjedniku iz Hrašćice kod Varaždina Eugenu Riedlu. On je dio zakupljene zemlje obrađivao u vlastitoj režiji, a ostalo je davao u zakup seljacima. Zemlja Batthyanyjeva veleposjeda, i to 750 k. j., bila je dana u privremeni zakup seljacima u kasno proljeće i u toku ljeta 1919. godine. Zemlja je bila zasijana pšenicom. Seljaci su u ljeto požnjeli žito, ali su se dalje prema zemlji odnosili nemarno, a osnovni je razlog bilo to što im je ona bila dana samo u privremeni zakup, a ne i u vlasništvo. Međutim, potreba seljaka za zemljom bila je velika, pa oni i dalje uzimaju u privremeni zakup zemlju toga veleposjeda. U toku 1919. i 1920. godine dano je od toga velikog posjeda u zakup seljacima općine Ludbreg 2759 jutara oranica, 60 jutara livada i 97 jutara pašnjaka, a seljacima iz Martijanca 350 jutara. Veleposjed je došao pod državni sekvester, jer je njegov vlasnik bio mađarski državljani.¹²⁹

Posebno velik interes bio je za gradilišta, jer su stanovnici Ludbrega, Selnika, Hrastovskog, Kučana, Hrženice, Globočeca, Čukovca, Torčeca i Poljanca već decenijama »zaostali u razvoju, zatvoreni od ceste vlastelinskim zemljištem«. Za gradilišta je bilo podnijeto mnogo zahtjeva, ali su gradilišta podijeljena tek kada je ponovo ministar za agrarnu reformu postao dr Hinko Krizman. On je donio rješenje da se podjele gradilišta, a obrazložio ga je time »što je Ludbreg opkoljen Bednjom s jedne strane, a s druge strane vlastelinskim posjedima«, što je onemogućavalo gradnju kuća. Za gradilišta je oduzeto 425 jutara veleposjedničke zemlje u Ludbregu, a dobilo ih je 77 Ludbrežana. Stanovnici Globočeca, Čukovca i Torčeca dobili su 63 gradilišta, a oni Sigetca, Slokovca i Apatije 66. U Hrastovskom i Kučanu bila je ekspropriirana zemlja uz cestu za Varaždinske Toplice. U Hrastovskom je odvojeno gradilište za školu. Stanovnici sela Poljanec i Križovljan dobili su 21 gradilište na cesti prema Varaždinu, a oni iz Luke, Hrženice i Komarnice 28. Selnik je

¹²⁵ Isto, kut. 64, Zapisnik od 16. XII 1933.

¹²⁶ AH ZZŠ, 1.1.22.5, AH ARV, kut. 64.

¹²⁷ Kolar-Dimitrijević Mira, op. cit., 264.

¹²⁸ AH ARV, kut. 6, br. 50.182, 3. VIII 1932.

¹²⁹ Kolar-Dimitrijević Mira, op. cit., 260—261.

dobio 41 gradilište. Istom prilikom bila su u Ludbregu izdvojena zemljišta za neke općinske i državne potrebe. U korist Ludbrega bilo je ekspropirano nešto više od 3 jutra zemlje za školske ustanove i općinsku klaonicu. Dražba Batthyanijevih nekretnina u Ludbregu bila je provedena potkraj siječnja 1921. godine. Tom su prilikom glavne zgrade došle u ruke Zemljišne zajednice. Međutim, s nekretninama se manipuliralo i dalje sve do 1928. godine. Tada su Viktor i Štefica Fizir kupili na otplatu hotel. Godine 1922. bilo je dano u četvorogodišnji zakup seljacima 3346 k. j. Batthyanijeve zemlje i još 26 k. j. tamošnjim dobrovoljcima.¹³⁰

Neizvjesnost u pogledu dobivene zemlje tjerala je seljake da je kupuju. Zemlja se fakultativno prodavala seljacima. Likvidaciju toga posjeda provodio je »Savez agrarnih zajednica za zagrebačku oblast i Međimurje« iz Zagreba. Pretežan dio zemlje prodan je seljacima i grunтовno prenesen do 1931. godine.¹³¹ Seljaci kasnije manje kupuju zemlju, zbog ekonomske krize, što je bio i glavni razlog da sva zemlja nije bila rasprodana. Agrarne vlasti išle su naruku veleposjedniku, naročito u pogledu revizije agrarnih subjekata. Posjed je pri provođenju agrarne reforme tretiran kao domaći, iako veleposjednik stranae »nikada u svom životu nije bio u Hrvatskoj«. Vrlo povoljan tretman dobio je taj posjed zahvaljujući agrarnim vlastima, koje su to obrazlagale činjenicom da je zemlja ionako prešla u ruke zemljoradnika i što veleposjednik nije podnio tužbu međunarodnom sudu protiv naše države.¹³² Međutim, treba reći da je taj posjed do svoje potpune likvidacije promijenio dva vlasnika, iako je cijelo vrijeme bio i dalje njegov grunтовni vlasnik Batthyani i s njime su saobraćali agrarni organi.¹³³ Tvrtka Berger d. d. za trgovinu drva iz Zagreba, odnosno Savez agrarnih zajednica u Zagrebu rasparcelirali su taj posjed i zemlju prodali seljacima. Fakultativnim otkupom seljaci su stekli 2284 k. j. zemlje, a za 1015 agrarnih subjekata bilo je ekspropirano 1205 k. j. Na tom veleposjedu je do lipnja 1941. godine steklo zemlju — površine 3488 k. j. kupovinom ili eksproprijacijom — 2611 osoba.¹³⁴

Treći po veličini u kotaru Ludbreg bio je *veleposjed grofa Pavla Draškovića u Velikom Bukovcu*, koji je imao površinu od 2781 k. j. U četvorogodišnji privremeni zakup agrarnim interesentima bila su dana 1662 jutra veleposjedničke zemlje. Veleposjedniku je ostavljeno samo 130 k. j. oranice. Međutim, veleposjednik se žalio. Kasnije mu je vraćen dio zemlje, ranije razdijeljene seljacima, na ime mljekarske industrije, tvornice špirita, održavanja zgrada i za zaposleno osoblje. Veleposjed je tako već 1921. godine imao 318 jutara zemlje. Grof Pavao Drašković zatražio je da mu se vrati još zemlje radi proizvodnje finog brašna u vlastelinskom mlinu, za uzgajanje sjemena i riže. Međutim sa zahtjevom 1923. godine nije uspio. Zemlja u Marijinom Dvoru bila je, doduše, oduzeta od nemarnih zakupnika, ali nije vraćena vele-

¹³⁰ Isto, 260—262.

¹³¹ AH ARV, kut. 6, br. 50.182, 3. VIII 1932.

¹³² Isto, kut. 6, br. 1.054, 18. XII 1931; br. 1.767, 20. I 1932; br. 75.965, sep. 1932; kut. 117, br. 1.990/23 A. D. — 2008/24.

¹³³ *Kolar-Dimitrijević Mira*, op. cit., 262. Posjed je prvo prešao u ruke Amona Rukavine, koji ga je kasnije prodao firmi Berger za 7,200.000 dinara, a ta je firma zaradila na prodaji zemlje seljacima oko 22,000.000 dinara. Međutim u dokumentima se ne spominju ti novi vlasnici posjeda, pošto je u knjigama i dalje bio grunтовni vlasnik posjeda Batthyani.

¹³⁴ AH ZZŠ, 1.1.22.5; AH ARV, kut. 6.

posjedniku, već je dana u zakup drugim zakupnicima. Drašković je ponovo zatražio od ministra za agrarnu reformu Dake Popovića, 1928. godine, da mu se vrata rudine Marijin i Linin Dvor, jer ih zakupnici nisu obrađivali više godina. Seljaci su bili nezadovoljni tendencijom da se veleposjedniku vraća zemlja, pa su se žalili. Županijski agrarni ured komisijski je pregledao posjed i odbio zahtjev agrarnog odbora, motivirajući to tim da ne postoji »velika socijalna nužda«, a da agrarni interesenti obrađuju slabo i onu zemlju, koju su imali u zakupu. Draškoviću je vraćena rudina Marijin Dvor površine 160 k. j. s motivacijom da veleposjednik može bolje održavati i iskorištavati tu prilično podvodnu zemlju, nego što bi to mogli individualni poljoprivrednici. Međutim, obrada te rudine činila je teškoće i samom veleposjedniku, pa ju je htio 1930. godine zamijeniti za 66 jutara zemlje u p. općini Sv. Petar.¹³⁵ Komisija koja je 1929. godine pregledala taj veleposjed našla je da je na njemu bilo oko 600 jutara zemlje »skroz zapušteno i napušteno, a odvodni kanali zarasli«. Posjed je potkraj veljače pregledala nova komisija, koja je o gospodarstvu dala povoljno mišljenje, pa je veleposjedu odobren supermaksimum zemlje. Radi bolje obrade zemlje, vlastelinstvo je nabavilo novi traktor s dvostrukom tanjuračom i trobrazdnom plugom. U sastavu posjeda radili su mehanička radionica, mlin i pilana. *Stočni fond* vlastelinstva tada je bio: 17 konja, 26 krava, 12 bikova i druge stoke. Međutim, ministar Stanko Šibeničnik baš nije bio sklon grofu Draškoviću, pa mu poništava sve ranije odluke kojima mu je dano pravo na supermaksimum i određuje reviziju, pošto grof Drašković »umjesto 130 jutara obradive i 217 jutara neobradivog zemljišta koristi 868 jutara zemlje«. Banovinska komisija obilazi taj veleposjed 19. I 1932. godine, pa donosi rješenje kojim se grofu Draškoviću ostavlja supermaksimum od 209 jutara zemlje. Međutim, tadašnji ministar poljoprivrede Juraj Demetrović oduzima posjedu grofa Draškovića status uzornog gospodarstva, a time i pravo na supermaksimum. Supermaksimum od 209 jutara zemlje trebalo je iskoristiti za agrarne svrhe. Međutim, grof Drašković ponovo se žalio, pa je odobrena superrevizija, nakon koje je novi ministar poljoprivrede dr Ljubo Tomašić iz JNS-a donio rješenje prema kojemu je grofu Draškoviću ostavljeno u užem maksimumu 130 jutara zemlje, širem 217, a uz to i 752 jutra šume. Posjed je u odnosu na 1918. godinu bio smanjen za 1682 jutra zemlje. Drašković je prodao dio zemlje i šume. Dobrovoljci, koji nisu bili iz toga kraja, nisu se uspjeli zadržati na dobivenoj zemlji, pa je ona, kao napuštena, ponovo 1937. godine ekspropirana u korist Kolonizacionog fonda Ministarstva poljoprivrede. Veleposjed se za cijelo vrijeme provođenja agrarne reforme sukobljavao s financijskim teškoćama. Agrarnom reformom na tom posjedu nisu bili zadovoljni ni veleposjednik ni seljaci.¹³⁶ Na veleposjedu grofa Pavla Draškovića do lipnja 1941. godine 1185 kupaca fakultativno je otkupilo 1431 jutro zemlje. Za tamošnje mjesne interese bila su ekspropirana 242 jutra, a zemlju je tako steklo 156 zemljoradnika.¹³⁷

¹³⁵ Kolar-Dimitrijević Mira, op. cit., 262—263.

¹³⁶ AH ZZŠ, I.1.11.1. Dnevnik i zbirka gradiva za izvještaj Komisije za ispitivanje i ustanovljenje posljedica dosadanjega rada na provadanju agrarne reforme u severnim krajevima, II Slovenija i Hrvatska, 20—21; Kolar-Dimitrijević Mira, op. cit., 263—264.

¹³⁷ AH ZZŠ, I.1.22.5; AH ARV — dosjei veleposjeda.

Veleposjed društva «Slavonija d. d.» iz Zagreba

Najveći veleposjed u Međimurju bio je vlasništvo «*Slavonije d. d. iz Zagreba (ranije grofa Eugena Festečića)*». Prostirao se na 28.609 k. j. zemlje u 79 općina diljem Međimurja.¹³⁸ Provođenje agrarne reforme na tom veleposjedu počelo je odmah poslije osnivanja Odjela za Međimurje pri Županijskom agrarnom uredu u Varaždinu. Sva obradiva zemlja, osim 130 jutara, bila je odvojena za agrarnu reformu već 2. X 1920. godine.¹³⁹ U vrijeme kada se počela provoditi agrarna reforma taj je posjed imao 22 majura. Na njima je 1920. godine bilo zaposleno 325 obitelji sa 1424 člana. Usprkos velikoj površini i znatnom broju majura bio je to «rijetko zapušten» veleposjed. Poljoprivredni strojevi i alati bili su zastarjeli. Npr., plugovi su imali drvene grablje. Zemlja je bila zapuštena. Prosječni prinos veleposjeda bio je znatno niži od onoga koji su ostvarivali seljaci. Prosječan prinos po jutru 1919. godine bio je: pšenice 425 kg, raži 295, ječma 33 i zobi 354 kg, a ranije je bio znatno niži. Istodobno su seljaci u Međimurju dobivali po jutru zemlje 800 kg žitarica. *Stočni fond* vlastelinstva sastojao se od 610 grla rogatog blaga, od toga: 56 krava, 33 kobile, a ostalo je bila tegleća stoka, volovi, konji, nešto junadi i ždrebadi, a uzgajale su se i 7182 merino-ovce. *Stanbenih i drugih zgrada* bilo je na posjedu oko 240. Posjed je imao veliki kompleks šume, pa je posjedovao pilanu. Veleposjednik i državni komesar žalili su se i zatražili da se posjedu ostavi više zemlje za potrebe zaposlenih i za ovčarstvo.¹⁴⁰

Posjed je stavljen pod državni sekvestar 10. VII 1920. godine. Grof E. Festečić živio je u Beču i uopće nije dolazio na posjed. Državni je komesar zatražio da se pri provođenju agrarne reforme posjed tretira kao veliki posjedi u Slavoniji, a ne kao «mali šljivarski posjedi u Zagorju». Zahtijevao je da se radi likvidacije posjeda ostavi oko 1930 jutara zemlje na širem području Čakovca, a «da će se sa ostalih 15.000 jutara obradivog zemljišta pokriti nužda međimurskih siromaka», jer da «na pašnjacima i onako imade najmanje koristi sirotinja već dobro stojeći ljudi, koji imaju više marve». Kod likvidacije posjeda problem su predstavljali zaposleni. Činovnici Mađari bili su otpušteni odmah poslije prvoga svjetskog rata, a na njihova su mjesta došli naši ljudi. Zbog likvidacije posjeda postao je nepotreban velik broj zaposlenih, čak i onih čiji su očevi i djedovi radili ovdje generacijama. U strahu za vlastitu egzistenciju zbog sporosti u provođenju reforme, dodjeli zemlje bez inventara, uz postojanje raznih makinacija i političkih spekulacija, radnici su svakodnevno salijetali državnog komesara molbom «da ih se ostavi u službi, a njima pripadajuća zemlja da se obrađuje skupno po vlastelinstvu. Neufaju se započeti samostalni život, jer nemaju vlastitih sprega i oruđe, pa se boje da je to njihova propast.» Državni komesar smatrao je rješenje pitanja tih «bijednika» vrlo važnim. Seljaštvo, koje je čekalo na zemlju s toga posjeda, vršilo je stalan pritisak na agrarne vlasti što je, uz ostalo, utjecalo na negativno rješenje žalbi. Pri tome je bilo odlučno mišljenje dvojice gospodarskih stručnjaka, koji su smatrali da se «ne može u ime uzgoja ovaca u Međimurju ostaviti niti pedalj zemlje iznad zakonskim propisima određenog maksimuma». U osvrtu na žalbu

¹³⁸ AH ZZŠ, 1.1.22.5; AH ARV, kut. 40.

¹³⁹ AH ARV, kut. 40, br. 38, 2. X 1920.

¹⁴⁰ Isto, kut. 40, Zapisnik od 11. IX 1920; br. 229, 10 IV 1921; Žalba grofa Eugena Festečića od 2. X 1920.

E. Festetića da je »do sada međimurski seljak živio — a živjele su i ovce merinovke«, Županijski agrarni ured odgovorio je: »Jest, međimurski jugoslavenski seljak živio je, ali u jadi i gladi, što ga je postepeno ali sigurno vodilo do degeneracije. Nigdje nije jugoslavenski seljak radio i sijao iz šesnajstine kao u Međimurju, nigdje ne stoje tolike mase zemljoradničkog proletarijata, koji ni krova nema, a ni pedlja zemlje nemaju, kao opet u Međimurju, a da slijedno tome nigdje nije toliko kretenzima i degenerika kao opet u Međimurju.« Agrarnom reformom nisu dobili zemlju svi koji su na to imali pravo. Agrarni interesenti prve kategorije dobili su u privremeni zakup najviše jedno jutro i 1200 čhv zemlje. Veleposjedniku je bio ostavljen zakonski maksimum. Radnicima suvišnim na veleposjedu razdijelio je državni komesar zemlju tako da je svaka obitelj do 5 članova dobila 1/8 jutra vrta, 3 oranice i jedno jutro livade. Obitelji s više od 5 članova dobile su jutro oranice više. Veleposjedu je bilo ostavljeno radi likvidacije gospodarstva za 1919/20. godinu 1738 k. j. zemlje. Dio ovaca trebalo je ustupiti Ministarstvu za agrarnu reformu da ih ono raspodijeli u druge krajeve. Pitanje blaga nije bilo riješeno ni naredne godine, pa je veleposjedu ostavljena i dalje zemlja.¹⁴¹

Političke prilike u Međimurju u prvim poratnim godinama nisu bile povoljne za provođenje agrarne reforme, pa su djelomično utjecale i na lošiju obradu agrarne zemlje. Zbog toga su tamošnje agrarne vlasti htjele do kolovoza 1922. godine »steći potpuno uvjerenje u koliko je narod — s obzirom na obradu zemlje — zaista dodjelbe potreban i vrijedan, jer za dionu slabiju obradu ove godine unatoč silnome naprezanju ovoga odjeljenja, a s obzirom na strahotnu političku i protudržavnu te protunarodnu harangu, koja je vladala iz vana, a i iz nutrine u ovome kraju, ne može se neuki narod za slabiju obradu činiti potpuno odgovornim«. Nedostatak zemlje za agrarnu reformu bio je samo djelomično ublažen oduzimanjem manjih površina zemlje od crkvenih posjeda.¹⁴² Privremeno ostavljena zemlja radi likvidacije veleposjeda nije bila podijeljena agrarnim interesentima u zakup ni 1922. godine. Likvidacija agrarne reforme na tome a i na drugim posjedima stranih državljana, koji su bili pod sekvestrom, bila je usporena odlukom Ministarstva pravde od 25. IV 1922. godine. Državni komesari nisu mogli neposredno izvršavati naredbe Ministarstva za agrarnu reformu, bez prethodne naredbe Ministarstva pravde.¹⁴³ Ministarstvo za agrarnu reformu naredilo je Županijskom agrarnom uredu u Varaždinu, 26. VII 1922. godine, da provede raspravu na svim posjedima, gdje je veleposjednicima »bezrazložno ostavljeno preko maksimuma« zemlje, a posebno na tom posjedu.¹⁴⁴ Kako je veleposjed smanjio broj stoke, otpao je razlog da mu se dalje ostavi zemlja, koju je trebalo razdijeliti agrarnim interesentima. Ured je zastupao gledište da se zemlja treba dati »bezodvlačno« bivšim radnicima na veleposjedu, koji su ostali bez posla. Trebalo je da dobiju zemlju na području Čakovca, gdje je bilo stambenih zgrada. Ostali mjesni agrarni interesenti trebalo je da dobiju zemlju u Sv. Križu i Novim Dvorima. Županijski agrarni ured iz Varaždina morao je prestati dijeliti zemlju na zahtjev Agrarne direkcije iz Zagreba do konačnog

¹⁴¹ Isto, kut. 40, Dopis od 30. X 1920.

¹⁴² Isto, kut. 40. Dopis Županijskog agrarnog ureda iz Varaždina Ministarstvu za agrarnu reformu; Rješenje Ministarstva za agrarnu reformu od 7. X 1921.

¹⁴³ Isto, kut. 40. Dopis Ministarstva pravde od 25. IV 1922.

¹⁴⁴ Isto, kut. 40, br. 29.977, 26. VII 1922.

rješenja žalbe veleposjednika, koji je zatražio da mu se zemlja i dalje ostavi. Ured je zahtijevao ukidanje zabrane, jer »će obustava razdiobe očajno djelovati na ovaj siromašni i prenapučeni i potrebiti kraj, tim većma, jer narod znađe, da je odvojena zemlja i jer već dvije godine na razdiobu čeka«. Tamošnji su agrarni organi bili pod stalnim pritiskom agrarnih interesenata da se zemlja razdijeli. Ured je namjeravao razdijeliti svu zemlju u jesen 1922. godine, poslije isteka roka na koji je bila ostavljena veleposjedniku. To su nalogali »potreba i zahtjevi interesenata«. Takav stav bio je djelomično posljedica pritiska agrarnih interesenata na tamošnje agrarne organe koji je za njih postao »psihički i fizički neizdrživ«. Zatražena je »bezodvlačna« podjela agrarne zemlje, jer je to »narod već dvije godine u masama zahtijevao«. ¹⁴⁵ Suočena s takvim stanjem u Međimurju morala je Agrarna direkcija iz Zagreba povući raniju zabranu diobe zemlje od 19. X 1922. godine. Agrarnim interesentima bila je razdijeljena sva zemlja određena za agrarnu reformu i ranije ostavljen supermaksimum, osim 400 k. j. zemlje u Čakovcu, koja je bila rezervirana za izgradnju poljoprivredne škole. Ministarstvo za agrarnu reformu ostavilo je mogućnost da se posjedu ostave još neke manje površine zemlje iznad maksimuma za likvidaciju majura i da se otpuštenom osoblju veleposjeda podijeli još 80 k. j. zemlje. Veleposjedniku je ostavljena mogućnost da ponovo izabere prvu polovicu maksimuma. Iskoristio je to pravo pa je zemlju izabrao u Čakovcu. Zahtjev veleposjednika podržale su agrarne vlasti, jer su se na zemlji imale podići dvije tvornice (šećera i poljoprivrednih strojeva). Agrarna direkcija iz Zagreba bila je protiv osnivanja poljoprivredne škole a također i agrarni interesenti. Ona je u dopisu Ministarstvu za agrarnu reformu istakla: »Čovjek se mora faktično zapitati, za koga se ta škola osniva u Međimurju i za koga se osniva na tolikoj površini, kad tamo uopće nema srednjeg posjeda već mali i najmanji. Sto mi je korist da zemlju umijem najracionalnije obradivati, kad je nemam.« Po njezinom mišljenju u Međimurju je trebalo osnovati samo uzorna seljačka gospodarstva, a zemlju rezerviranu za školu trebalo je razdijeliti agrarnim interesentima. Veleposjedniku je bio ostavljen maksimum od 535 k. j. i 370 čhv zemlje u Čakovcu, a zemlja za poljoprivrednu školu bila je rezervirana u Sv. Roku, za što je bilo potrebno premještanje agrarnih interesenata. ¹⁴⁶

Veleposjed je 1924. godine prešao kupoprodajom u ruke »Slavonije d. d.« iz Zagreba. Društvo je kupilo posjed s namjerom da ga likvidira tako da obradivu zemlju proda seljacima, a šume samo eksploatira. To je bio najveći šumski posjed u Međimurju, a šume su se prostirale na površini od 11.714 k. j. U skladu sa Zakonom od 20. V 1924. godine o davanju zemljišta velikih posjeda u četvorogodišnji zakup bila je, 2. VI 1924. godine, provedena ponovna odvojna rasprava, na kojoj se trebalo odlučiti hoće li se veleposjedu dalje ostaviti supermaksimum i je li udovoljeno »socijalnoj nuždi« agrarnih interesenata u obradivoj zemlji. Tom je prilikom agrarni odbor zatražio da se veleposjedniku ostavi maksimum u Sv. Roku, a ne u Čakovcu, gdje je bilo još nenadijeljenih agrarnih interesenata, i da se zemljičarima razdijeli supermaksimum i zemlja predviđena za školu »jer potreba zemljičarika ni izdaleka nije podmirena do predviđene potrebe«. »Slavonija d. d.« zahtijevala

¹⁴⁵ Isto, kut. 40, Stručno mišljenje od 7. XII 1922.

¹⁴⁶ Isto, kut. 40, Dopis od 9. I 1923.

je da joj se dalje ostavi supermaksimum,¹⁴⁷ a ako još postoji potreba za zemljom da se provede revizija agrarnih interesenata.¹⁴⁸ Do kraja 1924. godine bilo je ekspropirano od toga posjeda 15.344 k. j. obradive zemlje. Na ostavljenoj zemlji veleposjednik je podržavao ekstenzivno gospodarenje, uglavnom stočarstvo i mljekarstvo. *Stočni fond* bio je smanjen i sastojao se samo od: 49 konja, 50 krava i bikova, 20 volova i 1304 ovce. Gospodarenje se donekle poboljšalo promjenom vlasnika, zbog čega je ekonomski vještak predložio da se ostavi supermaksimum. Istakao je da posljedice »nagle i bezobzirne eksproprijacije veleposjeda različite su kod posjeda raznih dimenzija. Zagorska naša 'Šljivarija' neće nikada kod likvidacije toli osjetljivo stradati kao latifundista koji od više tisuća jutara u istom kratkom razdoblju spadne na 130 jutara obradivog tla.«¹⁴⁹ Njegovo mišljenje nije bilo usvojeno, već je veleposjedu ostavljen maksimum od 130 k. j., u supermaksimum mu je uračunano 692 k. j. zemlje koju je prodao, a ostala zemlja bila je razdijeljena agrarnim interesentima. Izvršenje odluke Županijskog ureda bilo je obustavljeno, a na zahtjev veleposjednika bilo je provedeno, 4. VI 1926. godine, ponovno utvrđivanje objekata i subjekata agrarne reforme. Tom su prilikom predstavnici agrarnih interesenata zahtijevali da sve obradivo zemljište, odvojeno za svrhu agrarne reforme, ostane i dalje takvo. Zatražili su da se za to upotrijebi zemlja za koju neće biti odobreni ugovori o fakultativnoj prodaji i krčevine a da se za okolna sela ekspropirira šuma. Zakupninu su smatrali »još previsokom tako, da zemljoradnici vrlo teško udovoljavaju ovoj njihovoj obavezi i to naročito od onog vremena, od kada moraju zajedno sa zakupnikom plaćati i porez od u zakup izdanog im agrarnog zemljišta«. Zahtijevali su da se zakupnina snizi odnosno da se zakupnike oslobodi poreza, jer se samo tako mogla postići svrha agrarne reforme što je po njima bilo u »prvom redu pomoći siromašnijim zemljoradnicima«. Odšteta i način njezine isplate trebalo je da budu takvi da su ih mogli snositi i najsiromašniji zakupnici. Predloženo je da odštetu za zemlju ekspropiriranu kao javno dobro snosi država.¹⁵⁰

Likvidaciji posjeda prišlo se 1924. godine. Veleposjednik je počeo prodavati zemlju seljacima, pa je tako bilo do 1930. godine otuđeno 5159 k. j. Posjed je bio opterećen patronatskim pravima i obvezama prema rimokatoličkoj crkvi. Za otkup patronata na fakultativno prodanom zemljištu iskoristila se zemlja oslobođena revizijom agrarnih subjekata. Na posjedu je bilo 1932. godine nelikvidirano još oko 10.000 k. j. koja su bila podijeljena agrarnim interesentima. Revizija objekata na posjedu bila je provedena 21. VIII 1926. godine.¹⁵¹ »Slavonija d. d.« prodala je zemlju maksimuma i supermaksimuma. Prodala je i dio šume zemljoradnicima. »Slavoniji d. d.« bile su, 27. VII 1925. godine, vraćene šume na slobodno raspolaganje. Neki dijelovi šuma toga veleposjeda bili su izlučeni za snabdijevanje tamošnjeg stanovništva.¹⁵²

¹⁴⁷ Isto, kut. 40. Zapisnik sa odvojne rasprave od 4. VI 1924; br. 3.090/1924.

¹⁴⁸ AH ARV, kut. 40. Žalba »Slavonije d. d.« iz Zagreba 1924. godine.

¹⁴⁹ Isto, kut. 40. Stručno mišljenje od 23. IX 1924.

¹⁵⁰ Isto, kut. 40, br. 8.271, 10. XI 1924.

¹⁵¹ Isto, kut. 135, br. 56.751, 22. VII 1933; kut. 136—Popisi zemljišnih parcela.

¹⁵² Isto, kut. 138, br. 29.552, 31. VII 1929; kut. 138 a, br. 64.776, 25. VIII 1930; br. 1.871, 21. IX 1928.

Agrarnom reformom prešlo je do lipnja 1941. godine u ruke agrarnih interesenata 15.810 k. j. zemlje toga posjeda. Veleposjedniku je i dalje ostalo 10.587 k. j., od toga 9488 k. j. šume i 218 k. j. ribnjaka, močvara i druge neplodne zemlje. Crkva je dobila za otkup patronata 252 k. j. zemlje. Zemlju su kupila i 6443 zemljoradnika, i to 7168 k. j. Ekspropirano je 8647 k. j. zemlje za 9308 agrarnih interesenata, od toga 338 k. j. za javno dobro.¹⁵³

Crkveni posjedi

Crkveni posjedi koji su na tom području došli pod udar agrarne reforme imali su ukupno 7278 jutara zemlje. Od toga je katolička crkva imala 6764 jutara, a ostalo je pripadalo srpskopравoslavnom manastiru Lepavina. *Prvostolni kaptol zagrebački* imao je tu posjed površine 4863 k. j. zemlje. Nalazio se u kotaru Novi Marof u poreznim općinama: Varaždinskim Toplicama, Topličkom Hrastovcu, Drenovcu, Topličkom Leskovcu, Kalničkoj Kapeli, Poljani, Svibovcu, Turkovcu, Kelemenu, Jalžabetu. Dobro »Toplice« bilo je opterećeno patronatskim dužnostima prema rimokatoličkoj župi u Svibovcu i Varaždinskim Toplicama. Inače je Prvostolni kaptol zagrebački imao ukupno 18.701 jutro zemlje. Odlukom od 15. VI 1937. godine od cijelog posjeda bilo je odvojeno 4191 jutro i 614 čhv zemlje, koja je razdijeljena agrarnim interesentima. Na području koje je predmet ovoga rada Prvostolnom kaptolu zagrebačkom bilo je do lipnja 1941. godine ekspropirano za agrarnu reformu 317 jutara zemlje, a stekla su je 862 mjesna agrarna interesenta.¹⁵⁴

Nadarbina nadbiskupije zagrebačke imala je posjed od 18.590 jutara zemlje. Sastojao se od ovih plemićkih dobara: Prečec, Planina, Vugrovec, Leskovac, Brezovica, Gradec, Dubrava, Biškupec, Konjščina, Obrež, Pokupsko i Centralnog dobra Zagreb I. Posjed se nalazio u općinama: Koprivnički Ivanec, Biškupec, Budinščina, Hrašćina-Trgovište, Marija Bistrica, Dubrava, Farkaševac, Sv. Petar Orehovec, Gradec, Vrbovec, Vanjski Sv. Ivan Zelina, Kašina, Lupoglav. Posavski Bregi, Kupinec, Pokupsko, Pisarovina, Sela, Letovanić, Brezovica, Stupnik, Odra, Gračani, Sessvete i Zagreb (grad). Na tom je području bilo 1901 jutro zemlje toga velikog posjeda.¹⁵⁵ Od cijeloga posjeda bila su odvojena za agrarnu reformu 3803 jutara zemlje. Od toga je crkva sama prodala 411 jutara, a ostalo je razdijeljeno seljacima.

Nadbiskupiji nadarbine zagrebačke bilo je ekspropirano, na području Komisije za likvidaciju agrarne reforme u Varaždinu, 871 jutro zemlje, a bila je razdijeljena 1301 mjesnom agrarnom interesentu. Crkva je sama prodala 229 jutara zemlje, koja joj je ranije bila odvojena za agrarnu reformu. Tu je zemlju kupilo 306 kupaca.¹⁵⁶

Posjed srpskopравoslavnog manastira Lepavina došao je pod udar agrarne reforme, jer je zakon priznao njegovim šticienicima pravo na zemlju. Posjed je bio u kotaru Koprivnica, a imao je 514 jutara zemlje. Za agrarnu reformu oduzeto je oko 60 jutara. Zemlju je dobilo 10 šticienika manastira.¹⁵⁷

¹⁵³ AH ZZŠ, 1.1.22.5; AH ARV, kut. 137 i 138 — Eksproprijacione odluke.

¹⁵⁴ AH ZZŠ, 1.1.22.5; AH ARV, kut. 115.

¹⁵⁵ AH ARV, kut. 94, br. 9.385/III, 18. III 1935; br. 830/III-6, 18. II 1937.

¹⁵⁶ AH ZZŠ, 1.1.22.5.

¹⁵⁷ AH ARV, kut. 86, br. 58.729, 26. VII 1934; br. 73.708/VIa, 9. III 1933; br. 3.026, 3. VII 1934; br. 3.394, 7. VIII 1934; Zapisnik općinskog poglavarstva u Sokolovcu od 22. III 1932.

Općinski i gradski veleposjedi

Općina grada Varaždina imala je velik posjed od 5123 k. j. zemlje. Pod šumom je bilo 2669, a oranicom, livadom i pašnjakom 1580 k. j. Posjed se sastojao od »Plemićkog dobra sl. kr. grada Varaždina« i još nekih nekretnina u općinama Varaždin, Biškupec, Petrijanec i Bartolovec.¹⁵⁸ Kako je u tom inače napučenom kraju bilo mnogo agrarnih interesenata, taj je posjed već u početku došao pod udar agrarne reforme. U svrhu agrarne reforme bila je u početku odvojena sva zemlja oranica, livada i pašnjaka, osim 35 k. j. što je ostavljeno za namještenike, i podijeljena tamošnjim agrarnim interesentima. Općina je ranije tu zemlju davala u zakup, pa su paralelno s provođenjem agrarne reforme bili raskinuti i svi zakupni ugovori. Međutim, općina se žalila na odluku o oduzimanju zemlje od 5. X 1920. godine. Na nalog tadašnjeg ministra za agrarnu reformu i varaždinskog advokata Hinka Krizmana općini su bili vraćeni svi pašnjaci, majur Hrašćica sa zgradama, te 60 k. j. zemljišta oko majura koje nije bilo dano u privremeni zakup, zgrade majura Svibovec sa 23 k. j. zemlje, od čega se dio imao iskoristiti za deputatiste gradske općine, koji su ranije imali zemljište na rudini Vinkovčak, a koje je bilo dano u privremeni zakup. Međutim, općina se nije s tim mirila pa je iskoristila priliku da povрати nešto zemlje revizijom objekata koja je na tom posjedu provedena od 18. X 1926. do 18. VII 1927. godine. Općini su bila ostavljena 3963 k. j. zemlje. Za agrarnu reformu bilo joj je oduzeto 1188 k. j. zemlje, od toga je 11 k. j. ekspropirano za gradilišta. Na takvu odluku, koja je bila donesena 26. IX 1927. godine, žalila se gradska općina i agrarni odbori zainteresiranih mjesta (Petrijanca i Kneginca). Agrarni odbori bili su nezadovoljni, što je veleposjedniku bilo ostavljeno toliko zemlje i što mu je bila vraćena zemlja, koja je već ranije bila dana u privremeni zakup. Veleposjednik se žalio što mu je u maksimum bila uračunata i zemlja koju je ranije otuđio i što mu je oduzeta zemlja koju je koristila vojska. Žalba općine bila je usvojena i ostavljeno joj je još zemlje. Za agrarnu reformu je određeno da se koristi samo 1039 k. j. Općini je uz pripadajući uži i širi maksimum bio ostavljen 1928. godine i supermaksimum za uzgoj »rasplodnih bikova, pastuha i nerastova, zatim što i vojska drži u zakupu oko 60 jutara delom maksimuma, a delom od supermaksimuma i konačno što će gradsko zemljište biti upotrebljeno u industrijske svrhe na taj način, što će grad Varaždin moći davati industrijama raspoloživo zemljište.¹⁵⁹ Zemlju su od toga velikog posjeda dobili agrarni interesenti ovih mjesta: Varažдина, Varaždin-Brijega, Svibovca, Novog Sela, Trnovca-Bartolovca i Kneginca. Zemlju su osim zemljoradnika na tom posjedu dobili i drugi siromašni stanovnici grada, mali obrtnici i drugi, koji su i ranije uzimali zemlju u zakup, jer nisu mogli živjeti isključivo od prihoda zanata i sl. Takvi agrarni interesenti dobili su zemlju i na rudini »Brezje«, udaljenoj 3 km od grada. Tu je, 1920. godine, 117 k. j. zemlje dobilo siromašno stanovništvo iz Varaždina, a također je 40 k. j. razdijeljeno agrarnim interesentima iz Varaždin-Brijega. U Varaždinu je bilo, prema podacima tamošnjeg agrarnog odbora, samo 50 agrarnih interesenata, koji su se bavili isključivo zemljoradnjom, dok su 2/3 agrarnih interesenata iz Varaždin-Brijega bili vinciliri, koji nisu imali vlastito oruđe

¹⁵⁸ Isto, kut. 105, br. 44.107, 21. IX 1933.¹⁵⁹ Isto, kut. 105, br. 2.385, 7. VII 1932; br. 21.436, III 1928.

za obradu zemlje. U varaždinskim kraju bila je velika borba za zemlju, jer je svatko vidio svoju šansu za poboljšanje života u dobivanju komada zemlje. Zato su ovdje i revizije agrarnih interesenata bile česte. Koliki je bio nedostatak zemlje i koliko su je malo dobili oni kojima je bila i te kako potrebna, može nam zorno ilustrirati primjer raspodjele agrarne zemlje na rudini »Brezje«. Tu je, u blizini željezničke stanice Varaždinske Toplice, dobio 600 čhv zemlje jedan agrarni interesent, i na njoj sagradio kuću. Imao je i 290 k. j. vlastite zemlje i dva grla rogatog blaga. Živio je uglavnom od nadničarenja i rada na utovaru robe na željezničkoj stanici. Poljoprivredni je odbor za njega naveo ovo: »S obzirom na ostale agrarne interesente iz Varaždinbriega... nadjeljen je zemljištem razmjerno dovoljno tim više, što se ne bavi isključivo zemljoradnjom, a kako je dobio građevinsko zemljište na mjestu za njega vanredno povoljnom, to je on kod diobe agrarnog zemljišta prošao bolje, nego drugi agrarni interesenti iz Varaždinbriega.¹⁶⁰ Koliko su bijedno onda morali biti nadijeljeni ostali agrarni interesenti, kada se smatralo da je netko prošao dobro, ako je dobio i nekoliko stotina hvati zemlje, jer je bilo mnogo onih koji nisu dobili ništa.

Konačnim provođenjem agrarne reforme na tom posjedu dobilo je do sredine 1941. godine 1020 stjecatelja 1034 k. j. zemlje. Agrarnom reformom zemlju je steklo samo 186 agrarnih interesenata i to samo 193 k. j., dakle svaki nešto malo više od jutra zemlje. Zemlju su kupila 834 kupca, i to 841 jutro. Dakle, i taj posjed nam zorno pokazuje kako se zapravo provodila agrarna reforma. Prvo je u agrarni fond ušla gotovo sva obradiva zemlja, da bi konačno tom veleposjedniku bilo oduzeto samo 193 jutra zemlje odnosno s onim agrarnim zemljištem što je prodano 1034 jutra.¹⁶¹

ZAKLJUČAK

Agrarnu reformu karakterizirao je dug agrarni provizorij, koji je trajao 12 godina. To je iskoristila vlast, i držala je korisnike agrarne reforme u zavisnom položaju, jer im je dodijeljena zemlja mogla biti oduzeta. Nakon što se vlast konsolidirala, suzuje se obim agrarne reforme. Agrarna reforma postala je vrlo brzo sredstvo korupcije i nesavjesnog bogaćenja raznih ljudi na vlasti i oko nje. Posebno je to došlo do izražaja pri ostavljanju maksimuma i supermaksimuma, odobravanju kupoprodajnih ugovora, reviziji agrarnih subjekata i objekata itd. Koliko će se veleposjedniku ostaviti zemlje često je zavisilo i od toga je li veleposjednik bio pristaša stranke na vlasti. Isto je bilo važno i za agrarne interesente, jer je zemlja dijeljena pristalicama stranke na vlasti, odnosno prilikom revizije oduzimana od protivnika. Agrarna reforma provodila se u cijelom međuratnom razdoblju, ali ni do 1941. godine nije bila potpuno, već samo djelomično provedena. Seljaci nisu dobili zemlju besplatno, već su je morali platiti. Agrarna reforma dovela je do propasti neke veleposjede, neki su prodani, a neki su promijenili vlasnike. Pošto im je bila

¹⁶⁰ Isto, kut. 105, br. 1.525, 16. III 1931.

¹⁶¹ AH ARV, kut. 105; AH ZZŠ, 1.1.22.5.

oduzeta obradiva zemlja, neki veleposjednici, naročito stranci likvidirali su cijeli posjed i rasprodali zemlju i šumu. Priličan broj veleposjeda je poslije provođenja agrarne reforme došao u financijske teškoće, pa su počeli gospodarski zaostajati i propadati. Provođenje agrarne reforme samo je ubrzalo već ranije započeti proces parcelacije veleposjeda. Financijski kapital ušao je u razne transakcije s veleposjedničkom zemljom. I nakon provedene agrarne reforme ostala je nepovoljna situacija za većinu seljaka, jer zemlju nisu dobili svi oni kojima je bila potrebna. I oni koji su je dobili nisu dobili toliko da bi bitnije poboljšali svoj položaj.

SUMMARY

THE AGRARIAN REFORM ON THE TERRITORY OF HRVATSKO ZAGORJE, MEDIMURJE AND PODRAVINA IN THE PERIOD BETWEEN THE TWO WARS (1918—1941)

The author deals with the agrarian reform in Hrvatsko Zagorje, Medimurje and Podravina. In this context she turns to the political and socio-economic situation preceding the agrarian reform, the legal regulation of that phenomenon, its aims, subjects, objects, organs and instruments, the carrying out and the accomplishments of the agrarian reform. The analysis of the political and socio-economic situation on the mentioned territory immediately before the agrarian reform shows that it was bad. Unrest of the peasants spread over the country and the «Green Corps» had appeared during the war already. The reasons for radicalization of the peasants were to be found in the unsettled conditions after the war in the social, economic and political spheres. The social reasons indicated the need for the agrarian reform. The agrarian structure showed that the situation was difficult for most peasants who lived on small farms, and such were over half of all the farms (55,2%). These farms possessed 18% of the total area. The farms with more than 200 acres, or 0,15% of the farms, had 20,5% of the total area. Often the farms were overpopulated, so the land could not feed all those who lived on it. Following the course of the agrarian reform on individual large estates on the mentioned territory over 23 years showed that the process was greatly influenced by the political parties that replaced each other in power. Political belonging of the landowners and the agrarian aspirants was equally important. Political parties distributed the land among their adherents, taking it away from their opponents. How much land would be left to the landowner, depended very often on his party orientation. In a short time the agrarian reform became an instrument of corruption and unscrupulous enriching of people in power and those around it.

Finally the agrarian reform included 46 large estates. The peasants got 37,6% of that land. The owners of large estates sold 21,3% of it, and 16,3% of their land was taken from them. 21 129 local prospective agrarians and six volunteers became the new owners. Some large estates were ruined in the process of the agrarian reform, some were sold, some just changed the owners. A number of large estates whose owners were foreigners were liquidated. After the reform some large estates got into financial difficulties, they began to lag behind and finally were ruined. The agrarian reform quickened the process of parcelling out the large estates. Different capitalistic groups began to do transactions with this land, selling it to peasants and got enormous capital from that. The agrarian reform did not improve the property structure, which remained bad for most of the peasants. Small rural farms were formed again, although they were too numerous already. The agrarian reform did not create farms capable of producing market surpluses, and the large estates were weakened in the process of making the market surpluses. Those who needed the land did not get it.